

Mindaugo Navako radikalusis Vilnius XX a. antros pusės Vidurio ir Rytų Europos utopinės architektūros projektų kontekste

Laura Petrauskaitė

Linking (Art) Worlds

Bažnytinio paveldo muziejus

Church Heritage Museum

laura.petrauskaite@bpmuziejus.lt

Santrauka. Vidurio ir Rytų Europoje XX a. 7–9 dešimtmečiais išryškėjo menininkų pastangos oponuoti bei kritikuoti socialistinio režimo proteguojamą architektūrą ir kurti jai alternatyvą. Straipsnyje analizuojami Mindaugo Navako (g. 1952) radikalojo Vilniaus fotomontažai XX a. antros pusės Vidurio ir Rytų Europos kritinės utopinės architektūros projektų kontekste. Į mokslinę apyvertą įvedamas iki šiol nei lituanistiniuose, nei tarptautiniuose konceptualiosios architektūros tyrimuose nenaudotas šaltinis – M. Navako *Vilniaus sąsiuvinis* (1981–1985 m.): dvylika utopinės architektūros projektų, numatytų įgyvendinti skirtingose Vilniaus dalyse – nuo centro iki Gariūnų. Sugretinimas su čekų, slovakų, lenkų, vengrų, latvių ir estų architektūrinėmis utopijomis parodė M. Navako projektų giminiškumą su to paties laikotarpio Vidurio ir Rytų Europos menininkų architektūrinėmis idėjomis. Kartu analizė atskleidė, jog M. Navako ir su juo gretintinų menininkų eksperimentiniai urbanistiniai projektai kilstelėjo XX a. antros pusės Vidurio ir Rytų Europos architektūrą į naują, konceptualų lygį, peržengiantį artimiausios perspektyvos ribas ir realybę.

Reikšminiai žodžiai: utopija, konceptualioji architektūra, Mindaugas Navakas, Alex Mlynářčík, Milan Knížák, Jiří Kovanda, László Rajk, Leonhard Lapin, Vilnius, Vidurio ir Rytų Europa.

Mindaugas Navakas's Radical Vilnius in the Context of Central and Eastern European Utopian Architecture Projects of the Second Half of the Twentieth Century

Abstract. In Central and Eastern Europe, during the 1960s–1980s, artists' efforts to oppose and criticize the architecture promoted by the socialist regime and to create an alternative to it became increasingly evident. The article investigates Mindaugas Navakas's (b. 1952) photomontages of radical Vilnius in the context of critical utopian architecture projects of the second half of the twentieth century in Central and Eastern Europe. It introduces a new source that has not been explored in either Lithuanian or international studies of conceptual architecture, Navakas's *Vilnius Notebook* (1981–1985): twelve utopian proposals for various areas of Vilnius—from the city center to the Gariūnai district. Comparison with Czech, Slovak, Polish, Hungarian, Latvian, and Estonian architectural utopias shows the kinship of Navakas's projects with the architectural ideas of Central and Eastern European artists of the same period. The analysis further reveals that Navakas's and his contemporaries' experimental urban

Received: 17/04/2024. Accepted: 03/12/2024.

Copyright © 2023 Laura Petrauskaitė. Published by the [MartyNAS Mažvydas National Library of Lithuania](#).

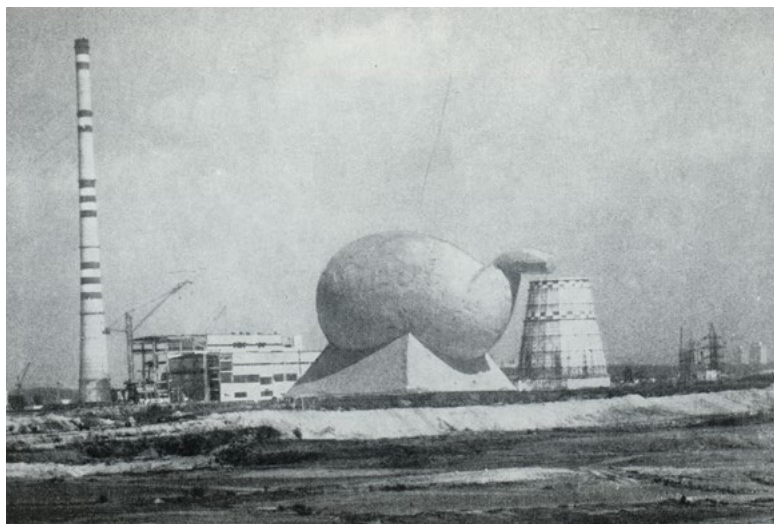
This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#) (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

projects elevated the late twentieth-century architecture of Central and Eastern Europe to a new conceptual level, transcending the immediate limits of perspective and reality.

Keywords: utopia, conceptual architecture, Mindaugas Navakas, Alex Mlynářčík, Milan Knížák, Jiří Kovanda, László Rajk, Leonhard Lapin, Vilnius, Central and Eastern Europe.

Įvadas

Vilniaus, kaip ir kiekvieno miesto, tapatybę kuria daugybė kintančių veiksnių, iš kurių bene svarbiausi yra jame gyvenantys žmonės, juos supanti gamtinė ir architektūrinė aplinka. Drauge Vilniaus miestas yra toks, kokį jį matome, patiriame, atsimename ar įsivaizduojame. Tomo Venclovos teigimu, literatūroje vyraujantis santykis su Vilniumi yra nostalgiškas, t. y. žadinantis idealizuotus praeities prisiminimus¹. Tačiau egzistuoja ir kitoks Vilniaus vaizdinys, pranokstantis atsiminimus ir realybę. Ryškus tokio santykio su miestu pavyzdys – menininko Mindaugo Navako (g. 1952) *Vilniaus sąsiuvinyje* (1981–1985 m.) pateiktos Vilniaus architektūrinės utopijos. Menininkas dadaistiškai sutrikdo nostalgiką Vilniaus aurą ir atskleidžia kitokį miesto charakterį. Fotomontažų cikle prieš akis iškyla ironiškas, (savi)kritiškas, žaismingas, iracionalus miestas (žr. 1 iliustraciją).

1 iliustracija. Mindaugas Navakas. Projektas Nr. IX iš *Vilniaus sąsiuvinio* (1981–1985 m.). Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, G-29587-12.

Menotyrininkų dėmesio šis konceptualus ciklas niekada nestokojo. Pirmoji *Vilniaus sąsiuvinio* recenzentė Giedrė Jankevičiūtė fotomontažuose matomus objektus interpretavo kaip milžiniškas viešųjų erdvių skulptūras, o pastatus – kaip šių skulptūrų postamentus². Vėliau panašias įžvalgas kartojo ir kiti menotyrininkai³. Projektai pagrįstai sieti su posūkiu į postmodernizmą⁴, įvietinto ir konceptualiojo

¹ Venclova, T. Vilnius kaip nostalgijos objektas. In: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugia-kultūris miesto paveldas* / sudarytojai A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 173.

² Plačiau žr. Jankevičiūtė, G. M. Navako cinkografija. *Pergalė*, 1986, Nr. 7, p. 184–185.

³ Žr. pavyzdžiui: Jurėnaitė, R. Mindaugo Navako kūryba – tarp pastovumo ir akcionizmo. *Dailė*, 2000, Nr. 1, p. 38–41.

⁴ Žr. visų pirma: Lubytė, E. Mindaugas Navakas. Vilniaus sąsiuvinis I. I–XII. In: *Nacionalinė dailės galerija. Rinktiniai kūriniai = National Gallery of Art. Highlights*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, 2021, p. 124–125. Pažymėtina, jog Elonos Lubytės nuopelnu vyksta nuoseklūs M. Navako kūrybos tyrinėjimai: *Mindaugas Navakas. Po dešimties metų = Mindaugas Navakas. Ten Years After* / sudarė E. Lubytė, M. Navakas. Vilnius: Tarptautinės dailės kritikų asociacijos (AICA) Lietuvos sekcija, 2002; *Mindaugas Navakas: šlovė buvo ranka pasiekiama = Mindaugas Navakas: Glory Was at the Fingertips* / sudarytoja E. Lubytė. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2015 ir kiti.

meno pradžia Lietuvoje⁵, socialine ir politine sovietmečio kritika⁶, gretinti su JAV skulptoriaus Claeso Oldenburgo monumentais-kliūtimis Niujorke ir Londone⁷. Visais minėtais atvejais objektai „tradiciškai“ analizuoti kaip skulptūros. Jie nepakliuvo į tokius leidinius kaip „Architektūrinė utopija Lietuvoje: tarp formos ir turinio“⁸, „Neįgyvendintų projektų reikšmė Lietuvos architektūroje“⁹ ar „Neįgyvendintas Vilnius“¹⁰, nesieti su kritinėmis architektūrinėmis praktikomis sovietmečiu¹¹. Projektai nebuvo apmąstyti ir įvairialypėje skirtingų kartų ir įvairių profesijų atstovų (sociologų, filosofų, architektų, menininkų ir kitų) diskusijoje apie Vilniaus miesto kaitą¹².

Šiame straipsnyje į M. Navako Vilniaus fotomontažus žvelgiama kaip į architektūrinius projektus, atstovaujančius utopinės architektūros žanrui. Papildoma inspiracija šiam tyrimui tapo noras „išvesti“ M. Navako *Vilniaus sąsiuvinį* (1981–1985 m.) iš lokalaus (lietuviško) meno lauko į regioninį kontekstą ir nusakyti jo tarptautinę reikšmę. Tad šiuo tyrimu siekiama atsakyti į klausimą, kokia M. Navako vieta ir vaidmuo XX a. antros pusės Vidurio ir Rytų Europos utopinių architektūros projektų kontekste. Klausimo pobūdis lėmė tripakopę tyrimo eigą. Pirmiausia pateikiamas utopinės architektūros fenomenas (1 dalis). Toliau nušviečiamas Vidurio ir Rytų Europos šalių (Čekijos, Slovakijos, Lenkijos, Vengrijos, Latvijos ir Estijos) XX a. antros pusės utopinės architektūros projektų kontekstas (2–4 dalys). Galiausiai, iš XX a. antros pusės Vidurio ir Rytų Europos utopinės architektūros projektų perspektyvos naujai perskaitomas M. Navako *Vilniaus sąsiuvinis* (1981–1985 m.), o tai leidžia atrasti galimas naujas šio projekto menines ir kultūrines vertes (5 dalis).

1. Utopinės architektūros fenomenas

XX a. 7-ajame dešimtmetyje JAV, Japonijoje ir Europoje vyko technologijų proveržis, įsitvirtino ambicijos apgyvendinti žmones po vandeniu ir net kosmose, o drauge išryškėjo utopinės architektūros kūrimo banga. Jai atstovavo japonai architektai metabolistai Kisho Kurokawa ir Kendzo Tange, britų architektų grupė *Archigram*, prancūzai GIAP – *Le Groupe International d'Architecture Prospective*, italai *Archizoom*, slovakai grupė VAL, Talino architektūros mokykla ir kiti. Pažymėtina, kad šioje srityje kūrybingai rėmėsi ne tik architektai, bet ir įvairių medijų menininkai. Projektai buvo meniškai įtaigūs, idėjiškai artimi konceptualizmui, neretai daugiau dėmesio skirta pačiai idėjai, o ne technologiniam jos įgyvendinimui. Tokiuose projektuose ignoruoti gravitacijos dėsniai, įprasti konstrukciniai aspektai, o siūlytos struktūros pranoko sukūrimo laikotarpio technologines galimybes.

⁵ Žr. visų pirma: Trakšelytė, A. *Įvietintas vaizduojamasis menas: teorinis diskursas ir raiška Lietuvos šiuolaikiniame mene: [daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, menotyra (03 H), vadovė doc. dr. L. Jablonskienė]*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2012, p. 75–78, taip pat prieiga per internetą: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:2031403/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2024-04-06]; Kreivyte, L. Platinės raiškos alternatyvų paieškos. In: *Skulptūra 1975–1990* / sudarė G. Jankevičiūtė, E. Lubyte. Vilnius: Aidai, 1997, p. 32.

⁶ Žr. visų pirma: Kreivyte, L. Reikmeniškos Mindaugo Navako skulptūros. *7 meno dienos*, 1995 m. rugpjūčio 4 d., p. 9; Be valkčio: Laima Kreivyte kalbina Mindaugą Navaką. *7 meno dienos*, 1996 m. lapkričio 15 d., p. 9; Šapoka, K. Miestas eina per laiką. *Tarp knygų*, 2023, Nr. 4 (balandis), p. 26–28.

⁷ Žr. Brašiškė, I. Mindaugo Navako daiktai. In: *Šlovė buvo ranka pasiekama. Mindaugas Navakas = Glory Was at the Fingertips. Mindaugas Navakas* / sudarytoja E. Lubyte. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2015, p. 81.

⁸ Kučinskas, R. *Architektūrinė utopija Lietuvoje: tarp formos ir turinio*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2021.

⁹ Gudelytė-Račienė, I. *Neįgyvendintų projektų reikšmė Lietuvos architektūroje: [daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, menotyra (03H), vadovai prof. dr. R. Buivydas, prof. dr. A. L. Samalavičius]*. Vilnius: VGTU leidykla „Technika“, 2018. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.vilniustech.lt/handle/123456789/110522> [žiūrėta 2024-04-24].

¹⁰ Drėmaitė, M.; Antanavičiūtė, R. *Neįgyvendintas Vilnius: [Vilniaus muziejaus parodos „Neįgyvendinti XX amžiaus Vilniaus projektai“ knyga]*. Vilnius: Lapas: Vilniaus muziejus, 2021.

¹¹ Žr. Drėmaitė, M. Kritinės praktikos sovietinės Lietuvos architektūroje. In: *Maištaujantis oportunizmas* / sudarytojos V. Šiaulytė, M. Drėmaitė. Architektūros [leidinių] fondas. 2014. Prieiga per internetą: <https://leidiniu.archfondas.lt/alf-04/marija-dremaite-kritines-praktikos-sovietines-lietuvos-architekturoje> [žiūrėta 2024-04-24].

¹² Žr. Rytų ir Vidurio Europos miestų kaita: architektūriniai, kultūriniai ir socialiniai aspektai = *Urban Change in Eastern and Central Europe: Social, Cultural and Architectural Transformations* / sudarytojai N. Milerius, Ü. Tornau, V. Dranseika. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.

Šiame straipsnyje utopinė architektūra suprantama kaip

[...] *idėjų architektūra, netradicinėmis priemonėmis kurianti kitokios tikrovės vaizdinius*¹³.

Pasirodžius vadinamojo archigramerio Peterio Cooko knygai „Experimental Architecture“¹⁴ pradėtas vartoti giminingas *eksperimentinės architektūros* terminas. Garsus italų meno kritikas Germano Celantas pasiūlė *radikalaus dizaino* koncepciją¹⁵. Bėgant laikui architektūros istoriografijoje ši tendencija imta vadinti ir kitaip: konceptualiaja architektūra, vaizduotės architektūra, idealistine, potencialia, hipotetine, futuristine, fantastine, vizionierine, neįgyvendinama architektūra¹⁶. Šių pavadinimų visuma gana tiksliai atskleidžia reiškinių esmę.

Tyrinėdami Rytų Europos architektūrą vieni autoriai renkasi akcentuoti jos radikalumą – tiek idėjų sumanymų, tiek ir santykio su vyraujančia politine aplinka aspektu, kiti – fantazijos elementą. Lenkų tyrėja Katarzyna Cytlak viena pirmųjų atkreipė dėmesį į vizionieriškus lenkų, čekų, rumunų ir vengrų architektūrinius projektus, pristatydamą juos kaip bendrą XX a. 8-ojo dešimtmečio Vidurio Europos meno lauko tendenciją. Mokslininkė atskleidė, jog Vidurio Europos radikaliajai architektūrai būdinga tai, kad ją kūrė ne grupės kaip Vakarų Europoje, o pavieniai menininkai, dažnai būdami komunistinio režimo nemalonėje (pavyzdžiui, Jozefas Jankovičius buvo išmestas iš Čekoslovakijos dailininkų sąjungos, Milan Knížákas – nuolat sekamas Čekoslovakijos policijos)¹⁷. 2023 m. KUMU muziejuje (Talinas) surengtoje parodoje „Forecast and Fantasy: Architecture without Borders, 1960s to 1980s“ ir ją lydinčiame kataloge kuratoriai Andresas Kurgas ir Mari Laanemets Rytų Europos architektūrinius projektus apmąstė pasitelkę prognozės ir fantazijos raktažodžius. Parodos kuratorių teigimu, architektūrinės vizijos išsidėsto spektre nuo pamatuotų prognozių iki fantazijų, kurios pranoksta laiką ir nūdienį supratimą¹⁸. Parodoje demonstruota plati utopinės architektūros samprata, apimanti architektūrinius brėžinius, koliažus, fotomontažus, piešinius, performansų ir ritualų dokumentaciją, filmus ir vaizdo darbus.

Rytų Europos kontekste aktuali ir dar viena sąvoka – popierinė architektūra, kuriai pradžią davė 1984 m. Maskvos literatūrinio žurnalo Юность (liet. *Jaunimas*) redakcijos patalpose surengta masviečių architektų konceptualių architektūrinių projektų paroda. Joje daugiausia rodyti piešiniai, akvarelės ir plakatai, o ne, kaip įprasta architektūros ekspozicijoms, maketai. Anot Tomo Grunskio, popierinei architektūrai būdinga Ezopo kalba, iššifruojama tik suvokiant socialinį bei politinį šios architektūros atsiradimo kontekstą, be to, jai artimas rezistencinis charakteris, sąmoningai ignoruojama taikomoji architektūros funkcija¹⁹.

Šiame straipsnyje nesilaikoma griežtos klasifikacijos, aptarti terminai vartojami sinonimiškai, pabrėžiant architektūrinės formos ar struktūros radikalumą, kraštutinumą, oponavimą konvencijoms ir gebėjimą kvestionuoti architektūros sampratą.

¹³ Gudelytė-Račienė, I. *Neįgyvendintų projektų reikšmė Lietuvos architektūroje*, p. 33.

¹⁴ Cook, P. *Experimental Architecture*. New York: Universe Books, 1970.

¹⁵ Žr. Celant, G. s. t. In. *Agomenti e Immagini di Design*, 1971, No. 2–3, p. 76–81.

¹⁶ Plačiau apie tarptautiniu mastu paplitusią terminiją, sąvokų niuansus ir lietuviškus atitikmenis žr. Gudelytė-Račienė, I. *Neįgyvendintų projektų reikšmė Lietuvos architektūroje*, p. 21–33.

¹⁷ Žr. Cytlak, K. Complexity and Contradiction in Central European Radical Architecture. Experiments in Art and Architecture in the 1970s. *Umění*, 2015, Vol. 63, No. 3, p. 195. Taip pat prieiga per internetą: https://monoskop.org/images/8/8e/Cytlak_Katarzyna_2015_Complexity_and_Contradiction_in_Central_European_Radical_Architecture_Experiments_in_Art_and_Architecture_in_the_1970s.pdf [žiūrėta 2024-04-06].

¹⁸ Žr. Kurg, A.; Laanemets, M. *Forecast and Fantasy: Architecture without Borders, 1960s to 1980s*. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuseum, 2023, p. 29.

¹⁹ Grunskis, T. Kai kurie eksperimentinės architektūros tipologinės raidos ypatumai. *Urbanistika ir architektūra / Town Planning and Architecture*, 2011, t. 35, Nr. 2, p. 163, <https://doi.org/10.3846/tpa.2011.18>. Taip pat žr. Gudelytė-Račienė, I. *Neįgyvendintų projektų reikšmė Lietuvos architektūroje*, p. 32–33.

2. Čekų ir slovakų utopinės architektūros projektai

Henrietos Moravčíkovos teigimu, Čekoslovakijoje normalizacijos laikotarpiu

[...] architektūra nebuvo suvokiama kaip politinis įrankis, o vertinta kaip statybų pramonės produktas. Ši aplinkybė paradoksaliai sudarė sąlygas kiek laisvesnei architektų kūrybai.²⁰

Kalbant apie Čekoslovakijos intelektualinį kontekstą, svarbu paminėti, jog XX a. 7-ajame dešimtmetyje išėjo net keletas reikšmingų veikalų, pristačiusių ateities miestų ir ateities architektūros vizijas. 1967 m. išleistas vieno žinomiausių utopistų – architektūros teoretiko ir tų metų San Paulo bienalės kuratoriaus Michelio Ragono knygos „Kur gyvensime rytoj?“ („Où vivrons-nous demain?“) vertimas į čekų kalbą²¹. Čekišką leidimą lydėjo išsamus architektūros istoriko Daliboro Veselý įžanginis straipsnis, vizionieriškai architektūrai priešpriešinęs gamtinį pasaulį²². Tais pačiais metais pasirodė čekų architekto ir architektūros teoretiko Jiřío Hrůzo knyga „Utopiniai miestai“ („Města utopistů“)²³, kurioje pateikta istorinė utopinių projektų apžvalga ir aptartos jų sąsajos su tuometinėmis urbanistinėmis idėjomis.

Pirmaisiais pokario dešimtmečiais vyko didelės Prahos, Bratislavos ir kitų Čekoslovakijos miestų pertvarkos, vadovaujančias pozicijas užėmę architektai buvo nusiteikę optimistiškai ir atrodė užtikrinti urbanistinių pokyčių sėkme. Pertvarkoms praėjus imta kalbėti apie neigiamą gyventojų patirtį naujai pastatytuose miegamuosiuose rajonuose – anonimiškumo ir apleistumo jausmą mieste, privatumo stoką, aktyvios viešosios erdvės išnykimą. Išryškėjo intelektualinis skepticizmas dėl socialistinių visuomenės ir jos aplinkos pertvarkymo idėjų²⁴.

Vienu pagrindinių socialistinio modernizmo kritikų tapo jau minėtas urbanistas J. Hrůza, kurio mąstymą, be kitų šaltinių, stimuliuojo Janeės Jacobs knyga „The Death and Life of Great American Cities“²⁵, aštriai kritikavusi praėjusio amžiaus 6–7 dešimtmečių JAV urbanistus ir jų užsidegimą per „racionalią“ architektūrą išspręsti socialines problemas. Šis itin svarbus veikalas Čekoslovakijoje aptarinėtas praėjus vos keleriems metams po jo išleidimo JAV, o 1975 m. jis buvo išverstas į čekų kalbą²⁶.

Įkvėptas sklandžiusių idėjų apie ateities miestus, kaip vizionierius ėmė reikštis Slovakijos šiaurėje, Žilinos mieste, tuo metu gyvenęs menininkas Alexas Mlynářčíkas (g. 1934). Pirmuosius projektus jis sukūrė savarankiškai. Vėliau, norėdamas įgyvendinti savo vizijas, jis kreipėsi į architektus Vierą Meckovą (g. 1933) bei Ľudovítą Kupkovičią (g. 1943) ir subūrė kūrybinę grupę VAL – *Voies et aspects du Lendemain* (*Porytdienos keliai ir aspektai*)²⁷. VAL grupės projektų novatoriškumas pasireiškė tuo, kad jie drąsiai jungė meną ir mokslą bei skleidė naują etinį požiūrį į gyvenamąją, rekreacinę ir kultūros paskirties architektūrą.

Projektas *Akusticon* atsirado iš rafinuoto dialogo su modernizmo klasiku – rumunų skulptoriumi Constantinu Brâncușiu (1876–1957). Apmąstydamas jo sukurtų portretų virsmą archetipine forma²⁸, A. Mlynářčíkas sugalvojo instaliaciją *Panelės Pogany flirtas* (*Flirt slečny Pogany*, 1968). Venecijos Šv. Morkaus

²⁰ Moravčíková, H. Monumentality in Slovak Architecture of the 1960s and 1970s: Authoritarian, National, Freat and Abstract. *The Journal of Architecture*, 2009, Vol. 14, No. 1, p. 52, <https://doi.org/10.1080/13602360802705205>. Čia ir toliau vertimai iš anglų ir čekų kalbų – straipsnio autorės.

²¹ Ragon, M. *Kde budeme žít zítra?* / přeložila V. Smetanová. Praha: Mladá fronta, 1967.

²² Veselý, D. Doslov. In: Ragon, M. *Kde budeme žít zítra?* / přeložila V. Smetanová. Praha: Mladá fronta, 1967, p. 159–171.

²³ Hrůza, J. *Města utopistů*. Praha: Československý spisovatel, 1967.

²⁴ Plačiau žr. Roubal, P. Krize urbanistické moderny v socialismu. Případ plánování Prahy od šedesátých do osmdesátých let 20. století. *Soudobé dějiny*, 2017, Roč. 24, Č. 3, p. 335–360, <https://doi.org/10.51134/sod.2017.017>.

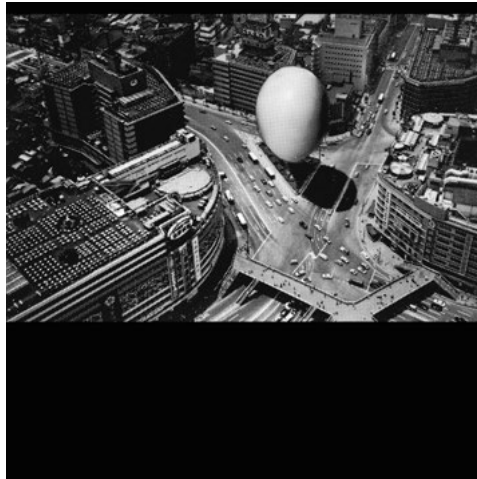
²⁵ Jacobs, J. *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books, 1961.

²⁶ Jacobsová, J. *Smrt a život amerických velkoměst* / přeložil J. Solperová. Praha: Odeon, 1975.

²⁷ Žr. Cytlak, K. Spatial Cities in the East and South. Gyula Kosice's Artistic Dialogue with Hungarian and Slovak Artists. *Acta Academiae Artium Vilmensis*, 2022, No. 105: Give My Regards to Those You Connect! Cultural Interactions Between South America and Eastern Europe / Ed. L. Petrauskaitė, p. 191, <https://doi.org/10.37522/aaav.105.2022.110>.

²⁸ Constantinas Brâncuși sukūrė keletą skulptūrinio vengrų menininkės Margito Pogany portreto versijų (*Mademoiselle Pogany*, 1912–1931). Su kiekviena nauja versija portretuojamosios bruožai tapo vis labiau apibendrinti, ir galiausiai darbas priartėjo prie abstrakcijos ir archetipinės kiaušinio formos.

aikštėje turėjo būti instaliuota penkiasdešimt nedidelių 50 cm aukščio apversto kiaušinio formos skulptūrų, o prie jų turėjo būti prikabinoti varpeliai. Žmonėms vaikstant po instaliaciją dėl oro srovių ji būtų virpėjusi ir skimbčiojusi. Sumanymas nebuvo realizuotas, bet menininkas savo idėjos neatsisakė. Bendradarbiaudamas su muzikologu Miroslavu Filipu ir architektė V. Mecková, A. Mlynárčíkas pirminę idėją išvystė į kiaušinio formos pastatą *Akusticon* (1969–1971), kuris turėjo ne tik tapti koncertų sale, bet ir pats veikti kaip milžiniškas muzikos instrumentas. Fotomontaže *Akusticon* atrodo tarsi levituojantis ore, veikiamas elektromagnetinio lauko jis švelniai kybo virš pagrindo plokštumos (žr. 2 iliustraciją).

2 iliustracija. Alex Mlynárčík. *Akusticon*, 1969–1971 m.

Fotokoliažas, 90 × 90 cm. VAL grupės archyvas (Žilina, Slovakija).

Jeigu poetiškasis *Akusticon* gimė iš diskusijos su meno istorija, tai utopinės architektūros projektai *Heliopolis* ir *Istroport* atsirado kaip atsakas į tuometines urbanistines ir socialines realijas. Visuomenėje skleidžiantis viltims Čekoslovakijoje surengti žiemos olimpinės žaidynės, A. Mlynárčíkas siūlė ne inertiškai, o konceptualiai spręsti statybų ir infrastruktūros klausimą²⁹. Pagal menininko viziją, Aukštuo-siuose Tatruose, Čekoslovakijos ir Lenkijos pasienyje, turėjo įsikurti saulės energija maitinamas olimpinis miestelis *Heliopolis* (1968–1974). Fotokoliaže žiedo formos miestas panašus į padangą, įstrigusią tarp kalnų keterų (žr. 3 iliustraciją).

3 iliustracija. Alex Mlynárčík. *Heliopolis*, 1968–1974 m.

Fotokoliažas, 90 × 90 cm. VAL grupės archyvas (Žilina, Slovakija).

²⁹ Plačiau žr. Kicová, M. *Architektúra skupiny VAL: [magisterská diplomová práce, vedoucí Prof. Dr. J. Kroupa]*. Brno: Masarykova univerzita, 2019, p. 15–17.

A. Mlynárčíkas kritikavo nuobodžias statybas ne tik Tatrų kurortuose, bet ir pačioje Bratislavoje. Kaip pastebi Monika Kicová, nors 1966 m. įvyko tarptautinis Petržalkos rajono urbanistinės studijos konkursas ir jam buvo pasiūlyta originalių ir kūrybingų sprendimų, jie nebuvo įgyvendinti, o naujajame rajone įsivyravo tipinių formų surenkamieji paneliniai namai³⁰. Šiame kontekste stilingas dizaineriškas VAL projektas *Istroport* (1974–1976) atsirado kaip alternatyva monotoniškų blokinių namų keliamam nuoboduliui.

VAL grupė pateikė radikalų siūlymą miestą plėtoti ne krante, o tiesiai ant upės. Projekte matyti virš Dunojaus iškilęs gigantiškas, su aplinkiniu masteliu nesiderinantis trijų elipsės formos statinių kompleksas su butais, švietimo įstaigomis, ligoninėmis, parduotuvėmis, restoranais ir keleivinio transporto uostu. Idėjos utopiškumą ir laikotarpiui būdingas erdvės užvaldymo idėjas išduoda tai, kad *Istroport* turėjo tilpti 0,68 km² plote ir pasiekti net 690 metrų aukštį (žr. 4 iliustraciją).

4 iliustracija. VAL. *Istroport*, 1974–1976 m.

Fotokoliažas, 56 × 90 cm. VAL grupės archyvas (Žilina, Slovakija).

Be techninių apskaičiavimų, projekto dokumentaciją sudaro ir įvairiais rakursais „išfotografuotas“ kompleksas. Žvelgiant į šiuos vaizdus, akivaizdu, jog projekto autoriai mėgaujasi objekto išskirtinumu ir kuria kosminės eros Bratislavos identitetą (žr. 5 iliustraciją).

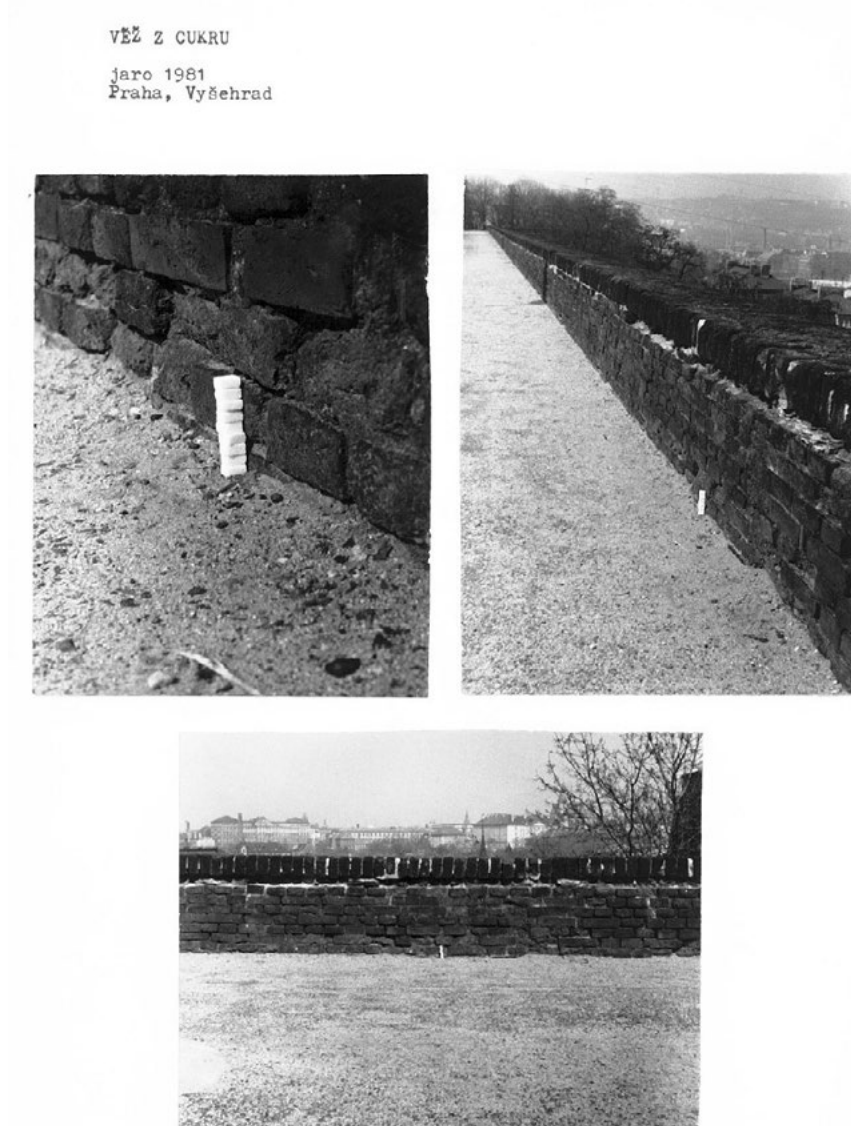
5 iliustracija. VAL. *Istroport*, 1974–1976 m.

Fotokoliažas, 90 × 90 cm. VAL grupės archyvas (Žilina, Slovakija).

Šalia tokių grupių kaip DNA – *Dílna nejmodernější architektury* (Moderniausios architektūros dirbtuvės) – čekų radikalieji minčiai atstovauja menininkai akcionistai Jiří Kovanda (g. 1953) ir Milanas

³⁰ *Ibidem*, p. 20–21.

Knížákas (g. 1940). Po 1968 m. Sovietų Sąjungos invazijos į Čekoslovakiją daugelis menininkų pasitraukė iš viešosios erdvės ir užsidarė savo dirbtuvėse apsiribodami artimiausių draugų ratu. J. Kovanda buvo vienas iš nedaugelio viešosiose Prahos erdvėse angažuotai kūrusių menininkų. Šio tyrimo kontekste aktualus jo darbas *Cukraus bokštas* (*Věž z cukru*, 1981) – iš devynių gabalinio cukraus kubelių prie Prahos Višegrado tvirtovės sienos sudėliotas bokštas (žr. 6 iliustraciją).

6 iliustracija. Jiří Kovanda. *Cukraus bokštas* (*Věž z cukru*), 1981 m. Fotofiksacija. J. Kovandos asmeninis archyvas (Praha, Čekija).

Iki šiol J. Kovandos kūrinys sietas su akcionizmu ir ironišku žvilgsniu į amerikietiškąjį minimalizmą³¹, o šiame tyrime siūloma į jį pažiūrėti kaip į radikaliąsios architektūros apraišką. Manipuliuodamas masių dydžiais ir naudodamas efemerinę statybinę medžiagą menininkas kelia klausimus apie tai, kas yra architektūra, ar ji privalo būti ilgaamžė. Viena vertus, toks statinys kaip *Cukraus bokštas* buvo įmanomas tik dėl jo delikatumo, gebėjimo nekristi saugumo tarnyboms į akis, kita vertus, jis turėjo stiprų emocinį užtaisą ir apeliavo į čekų egzistencinio ir politinio nestabilumo patirtį. Pažymėtina, jog šios siurrealistinės statybos reikšmingos ir kaip prieškarinio čekų avangardo tradicijų tęsa. Anot Paulinos Morganos,

³¹ Žr. Morganová, P. *Czech Action Art: Happenings, Actions, Events, Land Art, Body Art and Performance Art Behind the Iron Curtain*. Prague: Karolinum Press, 2014; Pospiszyl, T. *Srovnávací studie*. Praha: Agite / Fra, 2005, p. 151–155.

komunistiniu laikotarpiu neoficialiame meno lauke gyvastingumą išsaugojęs siurrealizmas vertintas kaip alternatyva nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigos įsitvirtinusi „sutramdytam modernizmui“³².

Kaip atsaką į visas gyvenimo sritis apimančią valstybės kontrolę ir priešinimąsi oficialiai estetikai M. Knížákas pasirinko idealisto laikyseną ir kryptingas pastangas griauti ribas tarp meno ir gyvenimo. Kaip ir kolegoms Vakaruose, jo mąstymui įtaką darė konceptualizmas ir ryšiai su „Fluxus“ steigėju Jurgiu Mačiūnu (1931–1978). Menininkas nevengė jungti įgyvendinamą su neįgyvendinamu, pavyzdžiui, akcijos *Priverstinis simbolizmas* (*Nucené symbolismy*, 1977) instrukcijoje nurodoma:

*Suriškite 2 galvas, 2 butelius, 2 akmenis, 2 žmones... Suklijuokite duonos kepalus, mašinas, popieriaus lapus, debesis, skonių.*³³

Utopinės M. Knížáko vizijos ir netradicinis architektūros suvokimas sugulė į dvi dokumentacijas: *Architektūrinės svajonės* (*Sny o architektuře*, 1962–1975) ir *Bandymas nesistemiškai pristatyti nematerialią architektūrą* (*Pokus nesoustavný úvod do nehmotné architektury*, 1970–1985). Menininko teigimu, į *Architektūrinių svajonių* rinkinį įtraukti pastatai yra savotiškos gyvenamosios skulptūros, betoniniai pareiškimai, tūkstančio tonų pokštai, savotiški namai-ženklai³⁴. Viena nespaltotų fotomontažų matyti stalo įrankio – šakutės – formos betoninis pastatas, įkomponuotas miškingame kraštovaizdyje ir aukščiau pralenkiantis aplinkinius medžius (*Namų šakutė – Dům vidlička*, 1963), kitame montaže regime į kalnuotą reljefą įbridusį milžinišką pietų stalą su pieno ąsočiu (*Namų stalas – Dům stůl*, 1963, žr. 7 iliustraciją). Kitos minėtinos M. Knížáko vizualizacijos – *Namų žvaigždė* (*Dům hvězda*), *Namų debesis* (*Dům oblak*), *Namų ežeras* (*Dům jezera*).

7 iliustracija. Milan Knížák. *Namų stalas* iš rinkinio *Architektūrinės svajonės* (*Dům stůl. Sny o architektuře*), 1963 m. Fotomontažas, 29,8 × 21 cm. Olomouco meno muziejus, K-15919. Šaltinis: www.milanknizak.com/248-kresby/194-architektura-nabytek-design/201-architektura/ [žiūrėta 2024-03-16].

Galiausiai, kaip yra apibendrinęs Kamilis Nábělekas, M. Knížákui

*[...] daiktai, reiškiniai, faktai ir kita, be to, kuo jie laikomi, gali būti dar kažkas. Šis, atrodytu, banalus faktas suteikia jiems dviprasmiškumą, kuris galiausiai būdingas daugumai Milano Knížáko kūrinių ir jo kūrybos visumai. Tam tikras konceptualus žaismingumas, kuriuo Milan Knížákas transformuoja objektų ir situacijų reikšmes, naikina pirmines meninių disciplinų ribas ir kuria naujas ribas, suteikia jo kūrybai neapibrėžtumą.*³⁵

³² Morganová, P. *Jiří Kovanda*. [nepublikuotas rankraštis, 2010].

³³ Knížák, M. *Akce: po kterých zbyla alespoň nějaká dokumentace 1962–1995*. Praha: Gallery, 2000, p. 214.

³⁴ Žr. Nábělek, K. *Dům vidlička*. *Artlist – Centrum pro současné umění Praha*, 1996. Prieiga per internetą: <https://www.artlist.cz/dila/dum-vidlicka-3049> [žiūrėta 2024-04-03].

³⁵ Nábělek, K. Milan Knížák. *Artlist – Centrum pro současné umění Praha*, s.a. Prieiga per internetą: <https://www.artlist.cz/milan-knizak-526/> [žiūrėta 2024-03-16].

3. Vengrų ir lenkų radikaliosios architektūros projektai

Kalbėdama apie vengrų radikaliąją architektūrą tyrėja K. Cytlak mini tarp Vienos ir Budapešto gyvenusių menininkų porą – Dórą Maurer (g. 1937) ir Tiborį Gáyorį (1929–2023). Iš įvairialypės D. Maurer kūrybos tyrėja išskiria juslinę architektūrą ir dizainą: interaktyvią akustinę salę *Resonator* (1972) ir tankiai apgyvendintiems, užterštiems miestams skirtą garintuvą *Inhalomediator*, skleidžiantį ramunėlių kvapą³⁶. Pastebėtina, kad į juslinę žmogaus patirtį ir ekologinius klausimus dėmesį atkreipiantys projektai įsilieja į tarptautinį XX a. 7–8 dešimtmečių meninių eksperimentų, subjekto ir aplinkos sąveikos modelių kūrimo lauką ir susisieja su lietuvių menininkės Aleksandros Kašubienės (1923–2019) Niujorke plėtotomis idėjomis. A. Kašubienės rūpestį darbo rutinos išvargintų biurų darbuotojų savijauta išreiškė projektas *Įrengimai sielai* (*Utility for the Soul*, 1970). Pagal jos sumanymą, socialiai atsakingos įmonės turėjo įrengti specialią aplinką savo darbuotojams, kuri padėtų jiems pailsėti ir atkurti ryšį su gamta, paprastais tikrovės reiškiniiais. Inesos Brašiškės teigimu,

*Projekte buvo numatytos spaudimui jautrios grindys, reguliuojančios garso ir šviesos efektus, o šalia galerijų, į kurias vedė spalvų tunelis, – jutikliai, aktyvuojantys įvairius procesus, tokius kaip vandens lašėjimas, miglos susidarymas, žemių byrėjimas ir pan.*³⁷.

Projektas nebuvo realizuotas, bet po metų A. Kašubienė savo erdviuose apartamentuose Manhatane įgyvendino į žmogaus sensorinę sistemą orientuotą erdvinę struktūrą *Buveinės pojūčiams* (*Space Shelter for Senses*, 1971–1972). Naudodama tamprų baltą audinį menininkė sukūrė naują aptakią banguojančią architektūrą architektūroje. Vaikščiodamas po šias erdves svečias patirdavo subtilias tekstilės, kvapo, garso stimuliacijas.

Skirtingai nuo kitų socialistinių šalių, Vengrijoje pirmaisiais pokario dešimtmečiais gyvenamosios paskirties statybų sektoriuje vyravo ne valstybės, o privati iniciatyva (60–65 proc. namų buvo pastatyti individualiai), todėl ir standartizacijos problema buvo susijusi ne vien su blokiniais daugiabučiais, bet ir su masiškai statytais vadinamaisiais Kádáro kubais – nedideliais (100 m²) kvadratinio plano individualiais namais šlaitiniais stogais³⁸. Ilgamečio komunistinės Vengrijos vadovo Jánoso Kádáro vardą gavęs statinys tapo tipiniu kraštovaizdžio elementu. Nors nebūta vieno valdžios sankcionuoto, pavyzdinio plano, visoje Vengrijoje buvo pastatyta apie 800 000 tokių vienodai atrodančių namų. Pasak Tamáskos Máté, spartėjant industrializacijai vis daugiau kaimiškų vietovių gyventojų dirbo miestuose, bet ir toliau gyveno kaime, kur pragyvenimas buvo pigesnis, tad čia jie statėsi nedidelius namus su „miestietiškais“ patogumais³⁹. Kádáro kubai funkcionavo kaip tam tikras gerovės ir prestižo ženklas, nors architektai ir inteligentijos sluoksniai į juos žvelgė skeptiškai.

Disciplinų ribas peržengiančia kūrybine veikla pasižymėjęs architektas, teatro ir kino scenografas László Rajkas (1949–2019)⁴⁰ sukūrė į šią problematiką reaguojantį ir prieš standartizaciją, tipizaciją ir

³⁶ Žr. Cytlak, K. *Complexity and Contradiction in Central European Radical Architecture. Experiments in Art and Architecture in the 1970s*, p. 190, 193, 195.

³⁷ Brašiškė, I. Erdvės formavimas: ankstyvieji eksperimentai. In: *Formuojant ateitį. Erdvinės Aleksandros Kasubos aplinkos = Shaping the Future. Environments by Aleksandra Kasuba: parodos katalogas, 2021 11 27–2021 02 28, Vilnius* / sudarytoja E. Lubytė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, Vilniaus dailės akademija, 2020, p. 133.

³⁸ Plačiau apie tai žr. Virág, M. *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*. London and New York: Routledge, 2013.

³⁹ Máté, T. Kockaházat a skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfelépítésben. *Múltunk*, 2008, S. 3, p. 104. Taip pat prieiga per internetą: <https://real.mtak.hu/139426/1/tamaskam08-3.pdf> [žiūrėta 2024-04-06].

⁴⁰ László Rajko jaunesnysis buvo stalinistinio režimo nužudyto ir vėliau reabilituoto Vengrijos komunistų lyderio, socialistinės Vengrijos vidaus reikalų ministro László Rajko (1909–1949 m.) sūnus, be to, pagrindžio demokratinio opozicinio judėjimo narys, savilaidinės spaudos leidėjas ir platintojas, jo namuose veikė neformalių susitikimų erdvė.

banalybes maištaujančią projektą *Pozicija* (*Pozíció*, 1977)⁴¹. Fotomontaže matyti vienodų Kádáro namų eilė, kurios monotoniją suardo iš nuobodulio užsnūdęs ir „ant nosies“ parkritęs namas (žr. 8 iliustraciją).

8 iliustracija. László Rajk. *Pozicija* iš serijos *5 planai* (*Pozíció. 5 terv*), 1977 m.

Fotokoliažas, 40 × 59 cm. Sárospataki Képtár kolekcija.

Šaltinis: <http://rajk.info/hu/rajk-laszlo-5-terv-1977-.html> [žiūrėta 2024-03-16].

Kaip taikliai pastebėjo architektas Borenichas Levente, L. Rajko sąmoningai apverstas namas nėra saugus ir stabilus – iš tikro jo lengvas stogas kaip mat įgriūtų prislėgtas masyvių sienų svorio, o tai dar labiau sustiprina kūrinio ironiškumą ir konceptualumą⁴².

Su šiuo projektu artimai siejasi kita provokuojanti idėja. Projekte *Isiterpimas* (*Megszakítás – Emlékmű a 43. sz. ÁÉV-nek és a FÖBER-nek*, 1977) L. Rajkas pasiūlė palikti nebaigtą statyti daugiabutį ir taip sukurti paminklą valstybinei stambiaploščių namų detalių gamyklai ÁÉV Nr. 43 ir tokių namų statybos programai FÖBER. Idėja buvo paprasta: viršutiniame pastato aukšte sumontuoti tik fasado plokštumą, už kurios nieko nėra. L. Rajko projektas vienu metu priešinosi gyvenamosios aplinkos suvienodėjimui ir kartu per neužbaigtumo gestą postmoderniai akcentavo procesualumą.

Abi idėjos priklauso architektūrinių projektų konceptualiai serijai *5 planai*, kuri buvo išleista kaip savilaidinis riboto tiražo leidinys. Skaitytojas galėjo susipažinti su projekciniais brėžiniais ir fotomontažais, autoriaus komentarais ir meno istoriko László Bekeš išanginiu straipsniu vengrų, anglų ir prancūzų kalbomis. L. Bekeš teigimu, skirtingai nei Yona Friedmanas, Richardas Buckminsteris Fullerus ar Christo, kurių fantazijas kaitino technologijų pažanga ir ateities trauka, L. Rajko stengėsi perkonstruoti tuometinę dabartį⁴³. Šiandien būtų teigiama, kad jis yra meninio tyrimo atstovas.

Vėlesni menininko radikliosios architektūros projektai susiję su Rytų Europos politinės ir estetinės sistemos kritika. XX a. 9-ajame dešimtmetyje L. Rajko, kaip ir kai kurie jo bendraminčiai, atsisuko į konstruktyvizmą ir netikėtai įdarbino šį avangardinį sovietinės propagandos stilių reikšdamas antikomunistinę poziciją. Prestižiniam japonų architektūros žurnalui *Shinkenchiku* (*Naujoji*

⁴¹ Šis ir kiti eksperimentiniai L. Rajko projektai buvo aktualizuoti parodoje *Kádár-kocka. Felforgató művészi reakciók (1973–1977) – Birkás Ákos & Rajk László kiállítása = Kádár Cube. Subversive Artistic Reactions (1973–1977) – Ákos Birkás & László Rajk*, kuratorė Andi Soós, Art Department, Budapeštas, 2022 lapkričio 17 d. – gruodžio 30 d.

⁴² Žr. Levente, B. Megmozgató vagy csak felforgató? És kinek? Kádár-kocka. Felforgató művészi reakciók (1973–1977). Birkás Ákos & Rajk László kiállítása – Reflexió. *Artmagazin*, január 26, 2023. Prieiga per internetą: <https://www.artmagazin.hu/articles/cikk/megmozgato-vagy-csak-felforgato-es-kinek> [žiūrėta 2024-04-06].

⁴³ Žr. Rajk, L. *5 Projects / Terv / Projets* [savilaidinis katalogas, 1977]. Taip pat žr. Soós, A. A város az a világ, amit az ember maga számára épít – Rajk László „5 terv“ című projektjéről. *Epiteszforum*, március 10, 2022. Prieiga per internetą: <https://epiteszforum.hu/print/a-varos-az-a-vilag-amit-az-ember-maga-szamara-epit--rajk-laszlo-5-terv-cimu-projektjerol> [žiūrėta 2024-04-06].

architektūra)⁴⁴ paskelbus tarptautinį konkursą suprojektuoti „pasipriešinimo centrą“, L. Rajko ir Gáboro Bachmano duetas, pasikvietęs žinomus Vengrijos disidentus, liberaliosios kairės rašytojus Miklósą Haraszti (g. 1945) ir György Konrádą (1933–2019), pateikė conceptualų neokonstruktivistinės estetikos projektą *Streikuojančiojo namas* (*Striker's house / A sztrájkoló háza*, 1985–1986)⁴⁵. Įdėmiau įsižiūrėjus į Aleksandro Rodčenko ir Vladimiro Tatlino estetiką atkartojantį projektą matyti, kaip nuo pastato pamažu atsiskiria jo „rūbas“, jis tarsi išsirengia (žr. 9 iliustraciją).

9 iliustracija. László Rajk, Gábor Bachman, Miklós Haraszti, György Konrád.
Rezistencijos tvirtovė: *Streikuojančiojo namas* (*Striker's house / A sztrájkoló háza*), 1985 m.
Popierius, rašalas, 89 × 65,5 cm. L. Rajko šeimos archyvas (Budapeštas, Vengrija).

Britų dailės istoriko Davido Crowley teigimu, konkursinė užduotis ir vengrų vizionierių pasiūlyto projekto pavadinimas – *Streikuojančiojo namas* – skatina interpretuoti jį kaip 1979 m. per Lenkiją nuvilnijusios streikų bangos įamžinimo gestą⁴⁶. Su kaimyninės šalies realijomis visi keturi projekto autoriai buvo gerai susipažinę. Prieš kelerius metus L. Rajkas netgi buvo sukūręs šiai temai skirtos savilaidinės knygos *Rodom-URSUS 1976* (1983 m.) viršelio dizainą. Autoriai taip pristatė sumanymo idėją:

*[...] streikas yra pati ekstremaliausia taikaus pasipriešinimo forma. Ji nėra vien taiki, tu rizikuoji savo ir šeimos gyvenimu. Tai kaip stovėti nuogam, kai į tave nukreipti ginklai. Pasipriešinimas yra savęs paaukojimas. Būtent tai mes norime pavaizduoti ir šiuo namu, kuris pirmiausia praranda išorę ir galiausiai stovi nuogas.*⁴⁷

⁴⁴ Plačiau apie žurnalo rengtus konkursus ir jų vaidmenį suvedant skirtingų žemynų menininkus žr. Nuijsink, C. Negotiating Comfort in the Metropolis: Peter Cook, Toyō Itō, and the *Shinkenichiku* Residential Design Competition, 1977 and 1988. *ABE Journal*, 2021, No. 18, <https://doi.org/10.4000/abe.10444>.

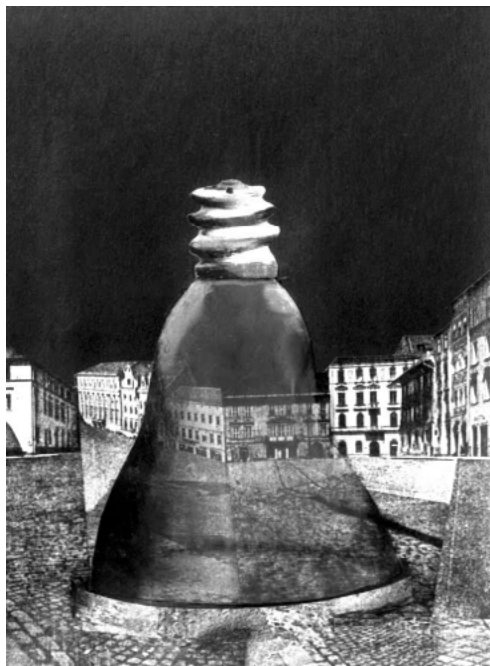
⁴⁵ Žr. *The Japan Architect: International Edition of Shinkenichiku*, No. 347, 1986, p. 37.

⁴⁶ Crowley, D. Staging for the End of History: Avant-garde Visions at the Beginning and the End of Communism in Eastern Europe. In: *Socialist Internationalism in the Cold War: Exploring the Second World* / Eds. P. Babiracki and A. Jersild. Cham: Palgrave Macmillan, 2016, p. 122–123.

⁴⁷ Cituota iš: *ibidem*.

Scenografišką L. Rajko architektūrą atliepia lenkų dailininko, scenografo, eksperimentinio teatro kūrėjo, happeningų ir meninių manifestų autoriaus Tadeuszo Kantoro (1915–1990) viešųjų erdvių režisūra. Beje, pastaraisiais metais, perkonstruojant dailės istorijos kanoną, T. Kantoras apibūdinamas kaip gesto tapybos pirmtakas, savo praktika pralenkęs iki tol kanone įtvirtintus amerikiečių abstrakčiojo ekspresionizmo atstovus, pirmiausia Jacksoną Pollocką⁴⁸. Tačiau šiame tyrime aktualiausia laikytina fotokoliažų serija *Neįmanoma architektūra* (*Architektura niemożliwa*, 1970), kurioje dominuoja „suarchitektūrėję“ buities daiktai: kėdės, rūbų pakaba, elektros lemputė. Jau anksčiau T. Kantoras asambliažuose, taip pat teatrinėje kūryboje ir happeninguose naudojo tai, ką 1964 m. *Asambliažo manifeste* (*Ambalaze manifest*) pavadino „daiktais-bėdžiais“ – pačius įprasčiausius, banaliausius, kasdieniškiausius daiktus: sulankstomas kėdės, karučius, skėčius, lagaminus ar pašto vokus. Šią strategiją menininkas vadino „kūryba aplink nulinį tašką“, procesu, kurio tikslas – susidėvėjusio, nurašyto, neturinčio praktinės vertės, šlamštiško objekto „išgelbėjimas“ per kūrybą⁴⁹. Tokių objektų įvedimas į viešąsias erdves siekė naikinti ribas tarp meno ir gyvenimo.

1970 m., dalyvaudamas Vroclavo vizualiųjų menų simpoziume, T. Kantoras pasiūlė pastatyti mieste aštuonių metrų aukščio betoninę kėdę. Susidūrimas su objektu ir situacijos absurdiškumas būtų vertęs lenkus kvestionuoti supančią tikrovę. Nors simpoziumo organizatoriai žadėjo, kad visi jo metu sukurti projektai bus įgyvendinti, dėl ideologinių priežasčių ši idėja nebuvo realizuota. Netrukus menininkas ėmėsi kurti naująją Krokuvos architektūrą. *Neįmanomos architektūros* vizijose Krokuvos erdves užvaldė tie patys susidėvėję daiktai-statiniai: Didžiojo turgaus aikštėje iškilo monumentalus *Krėslas* (*Krzesło*, 1970), į Mažajo turgaus aikštės grindinį įsmigo tarsi iš Didžiojo spektaklio palubės nukritusi *Elektros lemputė* (*Żarówka*, 1970, žr. 10 iliustraciją), o šalia Vavelio pilies lyg improvizuotas tiltas per Vyslą nutįso betoninė rūbų *Pakaba* (*Most-wieszak*, 1970).

10 iliustracija. Tadeusz Kantor. *Elektros lemputė* (*Żarówka*) iš serijos *Neįmanoma architektūra* (*Projekty architektury niemożliwej*), 1970 m. Fotokoliažas. Varšuvos teatro instituto kolekcija.

Šaltinis: <https://artsandculture.google.com/partner/theatre-institute-in-warsaw?hl=pl> [žiūrėta 2024-03-16].

⁴⁸ Žr. pavyzdžiui: Filipo Lipińskiego plenarinis pranešimas „Polish Abstract Painting in 1950s and 1960s Revisited: the Question of the American „Influence“ and Reception“ simpoziume *Linking (Art) Worlds: American Art and Eastern Europe from the Cold War to the Present*, Dailės, architektūros ir dizaino akademija, Praha, 2022-05-13.

⁴⁹ Žr. Kantor, T. *Przedmiot biedny*. In: Kantor, T. *Pisma. Tom 2: Teatr śmierci: teksty z lat 1975–1984 / wybór i opracowanie K. Pleśniarowicz*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Kraków: Ośrodek Dokumentacji Sztuki Tadeusza Kantora „Cricoteka”, 2004, p. 415.

Vroclavo simpoziumo projektas modifikuota forma – kaip instaliacija Įsilaužimas (*Cambriolage / Włamanie*, 1971) buvo įgyvendintas žymiojoje *Foksal* galerijoje. *Galeria Foksal* komunistinės Lenkijos kultūriniame lauke buvo privilegijuota. Sostinėje įsikūrusi ir valstybės finansiškai remiama, ji naudojosi tais laikais gana didele veikimo laisve ir orientavosi į įdomiausių šiuolaikinio meno reiškinių pristatymą lenkų visuomenei. Joje rodytas amerikiečių, prancūzų ir pačių lenkų menas vertintas kaip orientyras susipažįstant su įdomiausiais aktualaus meno reiškiniais. 1971 m. lapkričio mėnesį galerijos erdvėje buvo galima pamatyti tarsi sienas, grindis ir lubas kiaurai perskrodusios milžiniškos kėdės fragmentus – lankytojams susidarė įspūdis, kad kėdė egzistuoja gretimose patalpose už galerijos ribų. Šioje instaliacijoje T. Kantoras tam tikra prasme įgyvendino neįmanomą architektūrą: sukūrė objektą, egzistuojantį už šios tikrovės ribų – galerijos lankytojų vaizduotėje ir sąmonėje. Kaip kartą yra pasakęs pats menininkas, „neįmanomumo prasmė galiausiai slėpi jo įgyvendinime“⁵⁰.

4. Latvių ir estų utopinės architektūros projektai

Baltijos šalių architektų ir menininkų kūryba, jos viešas pristatymas ir pastangos užmegzti tarptautinius ryšius buvo kontroliuojami ir varžomi nepalyginamai represyviau negu kaimyninėje Lenkijoje, Čekoslovakijoje ar Vengrijoje. Vidurio Europos menininkai tarptautinį meno lauko pulsą fiksavo ir jame dalyvavo per tiesioginius ryšius su Austrijos, Prancūzijos ir JAV dailininkais bei meno teoretikais⁵¹, o Baltijos šalių menininkams svarbiais centrais tapo Suomija ir – tai gana paradoksalu – Rusija. Estai sugebėjo išlaikyti glaudžius ryšius su savo šiaurine kaimyne, buvo gerai susipažinę su kolegų suomių, o per juos ir apskritai Vakarų architektūra. Dalis latvių ir estų menininkų palaikė ryšius su Maskvos ir Leningrado kultūriniu pagrindžiu.

Griežčiausios architektūrinės cenzūros etapo pabaigą žymėjo porevoliucinio rusų konstruktyvizmo reabilitacija 1968 m. Maskvoje vykusiuose SSRS architektų sąjungos seminaruose⁵². Tikėtina, kad šis posūkis paveikė latvių ir estų utopinės architektūros estetiką, iš dalies atgaivino prieškario avangardo tradicijas. Vienas iš pavyzdžių – latvių Valdžio Celmo (g. 1943), Andos Ārgalės (g. 1943) ir Mārio Ārgalio (g. 1954) pasiūlymas Rygoje, virš Dauguvos upės, pastatyti naują miesto akcentą – *Švyturį-Audiovizualinio meno centrą* (1978 metai). Šio projekto aliuizijos į ankstesnės kartos latvių konstruktyvisto Gustavo Klucio montažus su propagandiniais stendais buvo neatsitiktinės – Švyturys su besisukančiu lauko ekranu turėjo gyvai transliuoti renginius ir propagandą. Rygos vizualinių dominančių kūrimo ambicijas liudija ir individualus V. Celmo projektas *Kinetinis bokštas Rygai* (*Kinētisks tornis Rīgai*, 1978). Fotomontaže matyti virš horizonto linijos kylanti išpūdingo mastelio vertikālė: iš keturių kone planetų dydžio rutulių sunarstytas bokštas (žr. 11 iliustraciją).

⁵⁰ *Panoramiczny Happening Morski* / katalog, uklad T. Kantor, red. H. Ptazkowska, oprac. graficzne Z. Targowski, tłum. na język angielski P. Graf, zdjęcia E. Kossakowski. Koszalińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, 1967, p. 8.

⁵¹ Verta paminėti kelis iškalbingus faktus. A. Mlynarczykas asmeniškai pažinojo prancūzų dailės kritikus Pierre'ą Restany ir Michelį Ragoną – pastarasis surengė pirmąją VAL parodą, 1977 m. vykusią Paryžiuje. M. Knížakas palaikė ryšius su „Fluxus“ judėjimu, kartu su JAV menininkais organizavo šio judėjimo koncertus Prahoje, 1968–1970 m. gyveno ir kūrė JAV. Gavęs Fordo fondo stipendiją, 1965 m. Niujorke, Marko Rothko, Roberto Rauschenbergo ir Claeso Oldenburgo studijose lankėsi T. Kantoras. L. Rajkas tobulinosi Kanadoje, 1978 m. Monrealio McGillio universitete baigė architektūros magistro studijas, o pirmąjį savo avangardinį architektūrinį projektą realizavo 1983 m. Sen Pol de Vanso (pranc. Saint-Paul de Vence) miestelyje Prancūzijoje.

⁵² Žr. Petrusis, V. Epoque ir architektūra: politiniai-ideologiniai kontekstai. In: Drėmaitė, M.; Petrusis, V.; Tutlytė, J. *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012, p. 33.

11 iliustracija. Valdis Celms. *Kinetinis bokštas Rygai (Kinētisks tornis Rīgai)*, 1978 m.

Fotomontažas, 18 × 24 cm. V. Celmo asmeninis archyvas.

Šaltinis: <https://dom.lndb.lv/data/obj/86380.html> [žiūrėta 2024-03-16].

Be jau minėtų utopijų, į Emisijos grupę (latviškai – *Pollūcionistu grupa*: Jānis Borgas, Valdis Celmas, Māris Ārgalis, Anda Ārgalē, Kirilis Šmeļkovas, Kārlis Kalseris, Jāzepas Baltinavietis) susibūrę menininkai fotografavo lėtai remontuojamas Rygos gatves, statybinėmis atliekomis užverstas daugiabučių namų prieigas ir aptriušusius senamiesčio kiemus, t. y. neparadinį miestą. Stebėjimo rezultatus V. Celmas ir J. Borgas apdorodavo kurdami kritiškus fotomontažus arba dadaistų stiliumi apipaišydami nuotraukas. Taip atsirado conceptualus ciklas *Keistoji Ryga (Savādotā Rīga)*, 1978). Paradoksali aplinkybė, jog šį ciklą užsakė savaitraštis *Literatūra un Māksla* (liet. *Literatūra ir menas*), rodo šių darbų daugiasluoksniškumą, savotišką dvigubo dugno fenomeną. Sovietiniame laikraštyje kaip humoristiniai „vaizdeliai“ spausdinti fotomontažai conceptualiame lygmenyje neretai kalbėjo apie sovietinės būties absurdiškumą. Viena iš fotomontažų matomas namas-autobusas: į namą įstrigusi viešojo transporto priemonė tarsi liudija bet kokios galimybės pajudėti iš vietos ar pasiekti kelionės tikslą neįmanomybę. Kitame fotomontaže matyti už Rygos menininkų ir jų kolegos esto Leonhardo Lapino nugarų šaligatvį užgriozdinę brutalūs griuvėsiai ar milžiniški akmeniniai laiptai į niekur (žr. 12 iliustraciją).

12 iliustracija. Emisijos grupė (*Pollūcionistu grupa*), projektas iš ciklo *Keistoji Ryga (Savādotā Rīga)*, 1978 m.

Šaltinis: ABLV banko kolekcija.

Kaip ir kiti Vidurio ir Rytų Europos šalių kūrėjai, estai kritiškai žvelgė į naujuosius monotoniškus miegamuosius rajonus. Prisimindamas sovietmetį, vadinamosios Talino mokyklos atstovas architektas Leonhardas Lapinas (1947–2022) teigė, jog

*[...] tai buvo laikas, kai priemiesčiai virto blokiniais miesteliais su vienodais pilkais betoniniais pastatais. Pagal tuometinius Talino ir Tartu mastus tai buvo milžiniški rajonai. Sunku kalbėti apie juos kaip apie architektūrą. Mums, estams, jie veikiau priminė rusiškus barakus, kurie niekada nederėjo nei prie mūsų aplinkos, nei prie architektūros tradicijų.*⁵³

Suprematizmo estetika paremtame projekte *Gyvuųjų miestas – mirusiųjų miestas* (*Elevate linn – sur-nute linn*, 1978) architektas L. Lapinas sarkastiškai reagavo į viešųjų erdvių problemą miegamuosiuose rajonuose. Pastačius daugiabučius jų vidiniai kiemai dažnai likdavo nesutvarkyti ir nepritaikyti bendruomenės socializacijos poreikiams, todėl L. Lapinas pasiūlė juose įrengti kapines. Dėl taiklios socialinės kritikos 1978 m. Mokslų akademijos bibliotekoje surengtoje Architektūros parodoje projektas sulaukė bene daugiausia dėmesio⁵⁴.

Toje pačioje parodoje eksponuotas ir kitas L. Lapino projektas – utopinis sostinės miestovaizdis *Naujoji Talino panorama* (*Tallinna uus siluett*, 1978) su niujorkietiško stiliaus dangoraižiais (žr. 13 iliustraciją).

13 iliustracija. Leonhard Lapin. *Naujoji Talino panorama* (*Tallinna uus siluett*), 1978 m. Kartonas, guašas, 100 × 100 cm. Estijos architektūros muziejus, EAM 8739 Ar 4.18.1.

Bene taikliausiai šią urbanistinę panoramą interpretavo estų tyrėjas Andreasas Kurgas, teigdamas, kad L. Lapino projektas, kuris

*[...] iš šiandienos perspektyvos atrodo kaip pranašiška ateities vizija, savo laiku pašiepė augantį vartotojišką apetitą ir vizualinę miesto kaip turistams skirtos dekoracijos komunikaciją.*⁵⁵

⁵³ Lapin, L. The 'Romanticism' of Wastelands. *Maja*, 2021, No. 105: Maastikuarhitektuur / Landscape Architecture / Eds. K. Pae, A.-L. Unt, M. Karro-Kalberg, K. Bachmann. Prieiga per internetą: <https://ajakirimaja.ee/en/leonhard-lapin-the-romanticism-of-wastelands/> [žiūrėta 2024-04-06].

⁵⁴ Plačiau apie tai žr. Kurg, A. Alongside Architecture: Critical Architects in Tallin and Moscow in the Late Socialist Period. In: *Tallinna arhitektuuribiennaal 2013: Taaskasutades nõukogude ruumipärandit / Tallinn Architecture Biennale 2013: Recycling Socialism* / Eds. K. Klementi, A. Ader, K. Tõugu, K. Öis. Tallinn: Eesti Arhitektuurikeskus, 2013, p. 18–19.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 18.

5. Mindaugo Navako radikalusis Vilnius

Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, visuomenė viešajame ir privačiame gyvenime išgyveno komunistinio režimo kontrolę. Architektūra pasitelkta kaip naujos visuomenės kūrimo įrankis. Pokariu vykdyti brutalūs griovimai, negrįžtamai transformuotas autentiškas Vilniaus senamiesčio užstatymas. Formuojant komunistinės sostinės įvaizdį statyti pompastiški vadinamojo pergalės stiliaus pastatai. Įgyvendinta socialistinių miesto vartų, kuriuos reprezentavo 1950 m. pagal rusų architekto Piotro Ašastino projektą pastatyta geležinkelio stotis, idėja. Nugriovus aplinkinius pastatus priešais stotį suformuota reprezentacinė aikštė su Stalino paminklu. Vėliau, pasikeitus požiūriui į architektūrą, 7–8 dešimtmetyje įsivyravo socialistinio modernizmo kryptis, legitimuoti vakarietiškojo modernizmo, arba tarptautinio stiliaus, architektai, pavyzdžiui, suomis Alvaras Aalto (1898–1976), prancūzas Le Corbusier (1887–1965), brazilas Oscaras Niemeyeris (1907–2012), japonas Kenzo Tange'ė (1913–2005)⁵⁶. Šiuo laikotarpiu pavieniams Lietuvos architektams atsirado galimybių išvykti į komandiruotes Suomijoje, Švedijoje, Čekijoje. Vilniuje suprojektuoti ir pastatyti prestižinėmis SSRS premijomis apdovanoti ir pasaulinio pripažinimo sulaukę modernistiniai Žirmūnų ir Lazdynų gyvenamieji mikrorajonai. Dešiniajame Neries krante iškilo su amerikietiškais *Hiltonais* konkuravusios sovietinės užsienio turizmo agentūros „Inturist“ viešbutis *Lietuva* (architektai Algimantas ir Vytautas Nasvyčiai, 1965–1984). Beje, savo tūriu ir pretenzijomis į „dangoraižį“ analogiškas „Inturist“ tinklo viešbutis pastatytas Taline – tai 23 aukštų *Viru* viešbutis (architektai Martas Portas, Henno Sepmannas, 1968–1972). Panašūs statiniai iškilo ir kituose svarbiuose Sovietų Sąjungos miestuose. Standartizacija ir statybų industrializacija lėmė miestovaizdžių vienodėjimą ir galiausiai turėjo užtikrinti bendros Sovietų Sąjungos politinės, socialinės ir kultūrinės erdvės sukūrimą.

1978 m., kai Taline buvo surengta žymioji „Architektūros paroda 78“, Lietuvoje irgi vyko simboliniai architektūros lauko poslinkiai. Tų metų lapkričio mėnesį respublikinį konkursą laimėjo konstruktyvistinių bruožų turintis Algimanto Alekno (1944–2007), Gintauto Juozo Telksnio (1944–2003) ir Leonardo Vaičio (1943–2022) Kauno autobusų stoties projektas. Jis ryškiai išsiskyrė iš inertiškos, rutiniškos architektūrinės praktikos. Befasadė struktūra, stiklinis tūris, veržli ašinė kompozicija ir jos įtaigą sustiprinančios skersinės keturkampės plokštės su arkomis rodė posūkį į postmodernistinę estetiką. Architektūrologo Jono Minkevičiaus teigimu, sensacija tapęs projektas sukėlė ne tik architektų, bet ir visuomenės susidomėjimą. Tai buvo

*[...] savotiška deklaracija, pirmasis ryškus iššūkis sovietiniam architektūriniam pseudofunkcionalizmui, praskėlęs ir pirmąjį plyšį į laisvesnį mąstymą, lankstesnę kompoziciją, savarankiškesnę kūrybinę elgseną*⁵⁷.

Kaip ir daugelis sovietmečio laikotarpio konkursinių projektų⁵⁸, šis sumanymas, nepaisant jo pripažinimo, nebuvo realizuotas. Projekto „iššaldymas“ paradoksaliai išsaugojo jo meninę vertę: amžininkų teigimu, „aštuntojo dešimtmečio pabaigoje statybos kultūros lygis buvo nevertas tokio projekto“⁵⁹.

Pažymėtina, kad per visą Lietuvos sovietinės okupacijos laikotarpį futuristinė Vakaruose kūrusių architektų kūryba, taip pat ir Londono architektų grupės *Archigram* (veikė 1961–1974 m.) eksperimentai, kritikuota kaip išsigimusi, anarchistiška ir panašiai⁶⁰. Vis dėlto Lietuvoje, nors ir labiau izoliuotoje nuo Vakarų nei Čekoslovakija ar Lenkija, taip pat buvo žinomos ateities architektūros idėjos. Iš rusiškų vertimų architektai ir dailininkai buvo susipažinę su jau minėto utopinės architektūros apologeto

⁵⁶ Plačiau žr. Petrulis, V. *Epocha ir architektūra: politiniai-ideologiniai kontekstai*, p. 23.

⁵⁷ *Leonardas Vaitys: architektūra* / įvado autorius J. Minkevičius. Vilnius: Artseria, 2003, p. 12.

⁵⁸ Plačiau apie sovietinio laikotarpio architektūros konkursus žr. Linartas, D. Sovietinio laikotarpio architektūros konkursų raidos apžvalga. *Urbanistika ir architektūra / Town Planning and Architecture*, 2009, t. 33, Nr. 1, p. 39–47, <https://doi.org/10.3846/1392-1630.2009.33.39-47>.

⁵⁹ Vyšniūnas, A. Mirę projektai: Kauno autobusų stotis. *Archiforma*, 1997, Nr. 3, p. 105.

⁶⁰ Žr. Petrulis, V. *Epocha ir architektūra: politiniai-ideologiniai kontekstai*, p. 34.

M. Ragono veikalais⁶¹. Apie pasaulinius meno procesus sužinodavo iš lenkiškų žurnalų *Projekt, Przekrój, Widnokreği*, rumuniško *Arta plastică* ir čekiško *Umění*. Skaitę ar bent vartę 1975 m. pavasarinį žurnalo *Umění* numerį⁶² architektai ir dailininkai neabejotinai atkreipė dėmesį į ten publikuotus utopinius projektus, tarp jų A. Mlynářčiko *Akusticon*. Meno naujienų „mediumais“ tapdavo ir pavieniai iš užsienio kelionių grįžę menininkai. Savo įspūdžiais su kolegomis dalijosi skulptorius Vladas Vildžiūnas (1932–2013), 1972 m. dalyvavęs tarptautiniame skulptūros simpoziume Vengrijoje, o 1977 m. viešėjęs JAV, kur turėjo galimybę aplankyti modernaus meno muziejus ir surengti kelias personalines parodas⁶³. Meno lauką po 1981 m. stažuotės Didžiojoje Britanijoje atnaujino tapytojas Algimantas Švėgžda (1941–1996). Kaip reikšmingos alternatyvios erdvės Vilniuje veikė kelios neformalios „galerijos“, kuriose siauram žiūrovui ratui menininkai pristatydavo savo drąsiausius eksperimentus. Viena tokių veikė Juditos ir Vytauto Šerių bute Užupyje (Užupio g. 2), antra – Jeruzalėje, erdvuose Marijos Ladigaitės ir V. Vildžiūno namuose ir šalia esančiame sode (Lobio g. 6). Šiame „salone“ ne tik rengtos trumpalaikės parodos, bet ir diskutuota svarbiomis politinėmis, socialinėmis temomis, palaikyti ryšiai su Didžiojoje Britanijoje ir JAV gyvenančiais lietuvių dailininkais, dalytasi užsienyje išleistomis knygomis, skatinti ir palaikyti meniniai eksperimentai⁶⁴. Tai lėmė, jog 8-ojo dešimtmečio pabaigoje šioje erdvėje būrėsi menininkai pradėjo vadinamuosius konceptualius žaidimus, sietinus su akcionizmo pradžia Lietuvoje. Per vieną iš jų tapytoja ir tekstilininkė Kazė Zimblytė (1933–1999) ilgomis balto audinio juostomis apsuko sodo vaismedžius, taip sukurdamą naują erdvės patirtį – Wolfo Vostellio terminais⁶⁵ kalbant, nesuvartojamą aplinką. Po kelerių metų konceptualiomis praktikomis pradėjo užsiiminėti ir vienas kitas jaunesnės kartos menininkas, tarp jų – Ramūnas Paniulaitis (1957–1982)⁶⁶.

Architektūroje įkvėpimo ieškojęs M. Navakas šiuo laiku pradėjo savuosius konceptualius žaidimus. Pasitelkęs fotokoliažo techniką menininkas perkūrė miesto erdvę, įterpdamas į ją maištingus, provokuojančius ir ironizuojančius objektus. 1981–1985 m. M. Navakas suprojektavo dvylika radikalių statinių įvairiose Vilniaus vietose: statomame daugiabučių namų rajone, miesto centre ir pramoninėje zonoje. M. Navako iniciatyva 1986 m. vasario mėnesį projektai, tapę cinkografiniais atspaudais, buvo eksponuoti LSSR architektų sąjungoje specialiai surengtoje parodoje. Viešai atsiskleidęs radikalus Vilnius išgąsdino partinę nomenklatūrą: paroda tą pačią dieną buvo uždaryta. Vis dėlto įvykis neliko nepastebėtas: projektai sulaukė atgarsio kultūrinėje spaudoje⁶⁷. Po dvejų metų M. Navakas dvylika cinkografijos atspaudų surišo į autorinę knygą *Vilniaus sąsiuvinis* (1981–1985 metai)⁶⁸.

⁶¹ LSSR dailės instituto (dabar – VDA) bibliotekoje buvo prieinama Michelio Ragono knyga „Modernioji architektūra“: Рагон, М. *О современной архитектуре*. Москва: Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1963. Šios akademijos absolventas architektas Romualdas Kučinskas, kalbėdamas apie utopinę architektūrą, referuoja į rusiškai skaitytą M. Ragono veikalą „Ateities miestai“ (Рагон, М. *Города будущего*. Москва: Издательство «Мир», 1969). Žr. Kučinskas, R. *Architektūrinė utopija Lietuvoje: tarp formos ir turinio*, p. 104. Abi minėtos knygos buvo prieinamos ir Vilniaus inžinerinio statybos instituto (dabar – VGTU) bibliotekoje.

⁶² Šmejkal, F. Kosmické vejce: příspěvek k problému archetypální symboliky. *Umění*, 1975, Roč. 23, Č. 3, p. 226–258.

⁶³ Plačiau apie tai žr. Lubyte, E. Tyliojo modernizmo herojus naujų sovietmečio tyrimų šviesoje: socialinis skulptoriaus Vlado Vildžiūno portretas. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2019, t. 95: Ar buvo tylusis modernizmas Lietuvoje? = Was There a Quiet Modernism in Lithuania? / sudarytoja E. Lubyte, p. 131–170, taip pat prieiga per internetą: https://leidykla.vda.lt/Files/file/Acta_95_/Acta_95_06_Lubyte_1_.pdf [žiūrėta 2024-04-06].

⁶⁴ Plačiau apie tai žr. *Tylusis modernizmas Lietuvoje, 1962–1982 = Quiet Modernism in Lithuania, 1962–1982* / sudarytoja E. Lubyte. Vilnius: Tyto alba, 1997.

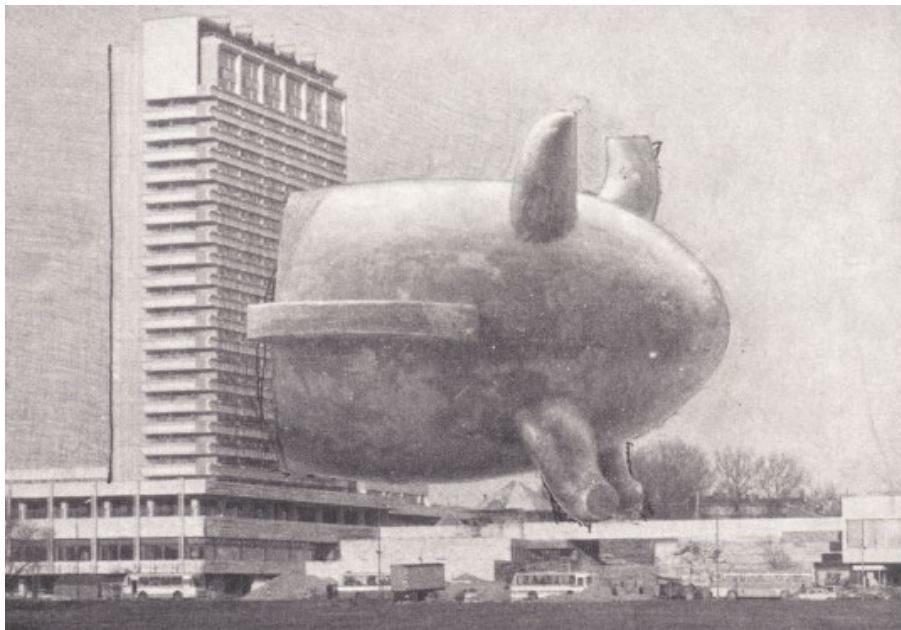
⁶⁵ 1969 m. parašytame programiniame tekste vienas pirmųjų hepeningų ir instaliacijų kūrėjų Wolfas Vostellis kalbėjo apie naujų elgesio modelių ir naujų nesuvartojamų aplinkų būtinybę. Žr. *Fantastic Architecture* / Eds. W. Vostell, D. Higgins. New York: Something Else Press, 1969, p. [4].

⁶⁶ Plačiau apie menininką R. Paniulaitį žr. Šapoka, K. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos parodos „Chameleono spalvos“ koncepcija: Lietuvos sovietinė fotografija kaip 1978–1982 m. ideologinės tikrovės konstruktai. *Aktualu Rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 1, Nr. 20, p. 86–89, <https://doi.org/10.51740/RT.1.20>; Žym žymas, arba Ramūno Paniulaičio avangardas: [pokalbis su R. Paniulaičio draugu fotografu Gintaru Zinkevičiumi / kalbėjosi Kęstutis Šapoka]. *Literatūra ir menas*, 2016 m. gruodžio 2 d., Nr. 44 (3592), p. 4–6.

⁶⁷ Žr. visų pirma: Jankevičiūtė, G. *M. Navako cinkografija*, p. 184–185.

⁶⁸ Navakas, M. *Vilniaus sąsiuvinis I, 1981–1985: [cinkografija]*. [Vilnius, 1988], saugomas Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje, inv. nr. G-29587/1–14.

Bendrame Vidurio ir Rytų Europos kontekste M. Navako architektūra labiausiai išsiskiria tuo, kad cikle *Vilniaus sasiuvinis*, be naujų statinių, pristatomos ir esamų statinių mutacijos. Menininkas panaudojo realius sovietmečiu iškilusius pastatus kaip vadinamuosius *ready made'us*, o dar tiksliau būtų sakyti, kad kurdamas savo urbanistinę utopiją jis nusavino visą socialistinį miestą. Drastiški M. Navako sprendimai transformavo sovietinius statinius suardydami jų fizinį, estetinį, taip pat ir politinį vientisumą. Viešbutis *Lietuva*, Operos ir baleto teatras, Centrinė universalinė parduotuvė – tai vis savotiškos komunistinio Vilniaus vizitinės kortelės, statiniai, fasadiškai liudiję komunistinio režimo „pažangumą“ ir „modernumą“. Vedant paraleles su siurrealistinėmis J. Kovandos *Cukraus bokšto* statybomis Prahoje, galima teigti, jog žaismingi, maištingi, dadaistiniai M. Navako projektai priešinosi naująja norma tapusiam socialistiniam modernizmui, arba, minėtos čekų menotyrininkės P. Morganovos žodžiais tariant, „sutramdytam modernizmui“. Fotomontaže Nr. II M. Navakas konstruoja savąjį „neįmanomos architektūros“ pastatą iš *Lietuvos* viešbučio bokštinio tūrio ir už jį tris kartus platesnio industrinio gyvūno kūno (žr. 14 iliustraciją).

14 iliustracija. Mindaugas Navakas. *Projektas Nr. II. iš Vilniaus sasiuvinio I.* 1981–1985 m. Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, G-29587-3.

Panašiai kaip T. Kantoro *Įsilaužime*, dalis gyvūno yra nematoma ir įsivaizduojamai egzistuoja viešbučio kambariuose. Kartu precizišku apropiacijos gestu pasikėsinama į vilnietiškąjį „dangoraižį“ kaip vieną pagrindinių naujojo socialistinio miesto dominančių. Jau anksčiau cituota A. Kurgo išvalga apie L. Lapino *Naujojo Talino panoramą* skatina ir M. Navako projekte pamatyti pašaipą iš vien užsieniečiams skirtos miesto butaforijos. Visuose *Vilniaus sasiuvinio* projektuose jaučiama stipri ironija ir, kaip priklauso radikaliajai architektūrai, visiškas nesiskaitymas su supančia aplinka. Cinkografijose Nr. II, III ir XI regime kelis kartus miesto aukštingumą ar įprastus architektūrinius tūrius viršijančius projektus. Tiesa, minėti A. Mlynárčíkas ir V. Celmas buvo dar radikalesni: 690 metrų aukščio miestas-uostas *Istroport'as* ir gigantiškas *Kinetinis bokštas* kėsinosi visiškai „nunulinti“ tapybiškas istorines Bratislavos ir Rygos panoramas. Skirtingai nuo minėtų kūrėjų, M. Navakas, kaip, beje, ir L. Rajko, ne tiek užsiėmė futurizmu, kiek siekė perkonstruoti dabartį. L. Rajko murkdė namus nosimi į žemę, o M. Navakas keitė statinių proporcijas pašiepdamas jų reprezentacinį reikšmingumą: cisterna suspaudė *universmago* tūrį (projektas Nr. III, žr. 15 iliustraciją), o Operos ir baleto teatrą kiaurai praaugo gigantiškas ąsotis (projektas Nr. XI, žr. 16 iliustraciją).

15 iliustracija. Mindaugas Navakas. *Projektas Nr. III iš Vilniaus sąsiuvinio. I*, 1981–1985 m.
Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, G-29587-4.

16 iliustracija. Mindaugas Navakas. *Projektas Nr. XI iš Vilniaus sąsiuvinio. I*, 1981–1985 m.
Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, G-29587-12.

Žiūrint į *Vilniaus sąsiuvinio* ciklą norisi sušukti: per miestą keliauja Dada! Ir iš tiesų, susidūrė dvi radiklios pozicijos: sovietinių ideologų ir funkcionierių siekis sukurti utopinę komunistinę santvarką, beklasę visuomenę, socialistinį miestą ir neoavangardinio menininko dadaistinės dvasios maištas. Sukonstruotas džiaugsmas *versus* spontaniškas ir laisvas juokas.

M. Navako fotomontažai atstovauja utopinėms statyboms, kurios yra vien meninių idėjų raiškos priemonė. Ne veltui menininkas yra deklaravęs, jog jo modeliuose „svarbus požiūris į architektūrą kaip į padidintą skulptūrą“⁶⁹. Glaudi jungtis tarp architektūros ir meno išplečia mūsų suvokimą apie urbanistinę aplinką ir sužadina vaizduotę. Tokia vaizdinius kurianti architektūra pranoksta savo funkcinę apibrėžtį ir veikia kaip formuojanti miesto metafora. Aptariamo urbanistinės architektūros ciklo pavadinimas funkcionuoja kaip nuoroda į garsųjį XIX a. Jono Kazimiero Vilčinskio (1806–1885) *Vilniaus albumą*⁷⁰, ypač pirmąjį jo sąsiuvinį, skirtą Vilniaus ir jo apylinkių istorinėms bei meninėms vertybėms įamžinti⁷¹. Kaip ir J. K. Vilčinskis, kūręs tam tikrą reprezentacinį sostinės leidinį, M. Navakas taip pat pasiūlė savo vilnianą. Beje, 1987 m. leidyklos „Vaga“ išleistas Zofijos Budrytės sukomplektuotas aplankas „Vilniaus

⁶⁹ Cituota iš: Lubytė, E. Didžiosios vizijos paribiai. *Krantai*, 2000, Nr. 2, p. 16.

⁷⁰ Naujausias leidimas: Jonas Kazimieras Vilčinskis. *Vilniaus albumas* = Jan Kazimierz Wilczyński. *The Vilnius Album* / leidinio sudarytoja ir tekstų autorė D. Streikuvienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2021.

⁷¹ Beje, viename interviu M. Navakas atsitiktinai ar sąmoningai savo fotomontažų ciklą yra pavadinęs Vilniaus albumu. Žr. Be valkčio: Laima Kreivytė kalbina Mindaugą Navaką, p. 9.

albumas: iš Jono Kazimiero Vilčinskio leidinių⁷² laisvėjančios Lietuvos šviesuomenėje sukėlė ažiotažą ir buvo nedelsiant pirkėjų išgrabstytas⁷³. J. K. Vilčinskio albume atsiskleidžia idealizuotas šventovių ir nepalietos gamtos miestas: ikoninėmis tapusios Aušros vartų ir Dominikonų gatvių „vedutos“, gotikinių ir barokinių bažnyčių vaizdai bei tapybiškos Vingio, Ribiškių ir Verkių panoramos. M. Navako cikle regimas „atominės bombos kartos“⁷⁴ menininko suprojektuotas betono poetika skambantis miestas. *Vilniaus sąsiuvinis* neužsimena apie valstybės istoriją ar gamtą, jis apskritai nesiremia mitologizuotomis išskirtinumo pretenzijomis, o atstovauja pačiai avangardo ir radikalumo idėjai.

Išvados

Vidurio ir Rytų Europoje XX a. 7–9 dešimtmečiais vyko architektūrinis maištas. Jis turėjo du taikinius. Pirmiausia šis maištas buvo nukreiptas prieš socialistinio režimo diegiamas socialinio gyvenimo normas, antra, kvestionuodamas jos ribas ir uždavinius metė iššūkį pačiai architektūros disciplinai. Oficialiame SSRS okupuotų ar į jos įtakos zoną patekusių Vidurio ir Rytų Europos valstybių architektūros ir urbanistikos lauke vyravo panašios tendencijos: racionalizmas, griežtas planavimas, technologizacija, masinė gamyba, tipiniai gyvenamieji rajonai, monofunkciški pastatai ir paminklai komunistiniams herojams. Kaip atsakas į šią realybę gimė konceptualiosios architektūros projektai, apimančys platų idėjų spektrą: nuo sudėtingų povandeninių ir antžeminių miestų iki žaismingų pastatų-pokštų. Reikšminga, kad visus juos vienijo tos pačios charakteristikos: statinių mastelio radikalumas, atvirai ironiška forma, racionalizmo kritika, ambivalentiška pozicija technologinės pažangos atžvilgiu ir visuomenės įsitraukimo bei komunikacijos skatinimas.

Šie skiriamieji bruožai atpažįstami ir M. Navako *Vilniaus sąsiuvinio* architektūriniuose projektuose. Tad M. Navako kūryba reikšmingai papildė XX a. antros pusės Vidurio ir Rytų Europos utopinės architektūros peizažą, praplečia jo geografiją įtraukdama ir Lietuvą, kuri šiame lauke iki šiol neturėjo savo vietos. Kartu navakiškos utopijos turi ir savitus bruožus. Regioniniame utopinės architektūros kontekste lietuvių menininko projektai išsiskiria ikoninių *socrealistinių* ir *socmodernistinių* pastatų apropiacija, kuriant savąją radikalią architektūrą. Tai ne tik intervencijos į miesto erdves, bet ir jau įgyvendintos autorinės architektūros nusavinimas ir perkūrimas.

Neneigiant sovietinės ideologijos ir režimo įtakos XX a. antros pusės Vidurio ir Rytų Europos menui, aptartų utopinių architektūrinių projektų analizė leidžia konstatuoti meno idėjų takumą ir pačių talentingiausių ir kūrybingiausių (kartu ir savo meniniu mąstymu, neretai ir politine laikysena laisviausių) menininkų praktikų bendrumą. M. Navaką galima priskirti prie tokių plačiai žinomų menininkų kaip slovakai A. Mlynárčikas, čekai M. Knížakas ir J. Kovanda, vengrai L. Rajkas, estas L. Lapinas; pastebimos jo kūrybos paralelės ir su kitais to meto Rytų Europos konceptualistais. Galiausiai, M. Navaką ir kartu analizuotus menininkus sieja jų eksperimentiniai urbanistiniai projektai, kurie peržengė įprastos architektūrinės praktikos ribas bei funkcionalizmo reikalavimą, išplėtė architektūros supratimą ir architektūrinį mąstymą. Šie projektai kilstelėjo XX a. antros pusės Vidurio ir Rytų Europos architektūrą į naują, konceptualų lygį, peržengiantį artimiausios perspektyvos ribas ir realybę.

Interesų konfliktas

Autorė deklaruoja, kad jokio interesų konflikto nėra.

⁷² *Vilniaus albumas: iš Jono Kazimiero Vilčinskio leidinių* / sudarė Z. Budrytė. Vilnius: Vaga, 1987.

⁷³ Žr. Mulevičiūtė, J. Jonas Kazimieras Vilčinskis. *Vilniaus albumas* = Jan Kazimierz Wilczyński. The Vilnius Album, 2021. *Archivum Lithuanicum*, 2022, Nr. 24, p. 399, <https://doi.org/10.33918/26692449-24014>.

⁷⁴ Savo kartą taip yra įvardijęs pats menininkas. Žr. Mindaugas Navakas. Pasikalbėjimas su Linu Jablonskiu. In: *72 lietuvių dailininkai – apie dailę* / sudarytojas A. Andriuškevičius. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1998, p. 210.

Literatūra

- Be valkčio: Laima Kreivytė kalbina Mindaugą Navaką. *7 meno dienos*, 1996 m. lapkričio 15 d., p. 9.
- Brašiškė, Inesa. Erdvės formavimas: ankstyvieji eksperimentai. In: *Formuojant ateitį. Erdvinės Aleksandro Kasubos aplinkos = Shaping the Future. Environments by Aleksandra Kasuba: parodos katalogas, 2021 11 27–2021 02 28, Vilnius* / sudarytoja Elona Lubyte. Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, Vilniaus dailės akademija, 2020, p. 130–141.
- Brašiškė, Inesa. Mindaugo Navako daiktai. In: *Šlovė buvo ranka pasiekama. Mindaugas Navakas = Glory Was at the Fingertips. Mindaugas Navakas* / sudarytoja Elona Lubyte. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2015, p. 78–81.
- Celant, Germano. s. t. In. *Agomenti e Immagini di Design*, 1971, No. 2–3, p. 76–81.
- Cytlak, Katarzyna. Complexity and Contradiction in Central European Radical Architecture. Experiments in Art and Architecture in the 1970s. *Umění*, 2015, Vol. 63, No. 3, p. 182–203. Taip pat prieiga per internetą: https://monoskop.org/images/8/8e/Cytlak_Katarzyna_2015_Complexity_and_Contradiction_in_Central_European_Radical_Architecture_Experiments_in_Art_and_Architecture_in_the_1970s.pdf [žiūrėta 2024-04-06].
- Cytlak, Katarzyna. Spatial Cities in the East and South. Gyula Kosice's Artistic Dialogue with Hungarian and Slovak Artists. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2022, No. 105: Give My Regards to Those You Connect! Cultural Interactions Between South America and Eastern Europe / Ed. Laura Petrauskaitė, p. 169–213. <https://doi.org/10.37522/aaav.105.2022.110>
- Cook, Peter. *Experimental Architecture*. New York: Universe Books, 1970.
- Crowley, David. Staging for the End of History: Avant-garde Visions at the Beginning and the End of Communism in Eastern Europe. In: *Socialist Internationalism in the Cold War: Exploring the Second World* / Eds. Patryk Babiracki and Austin Jersild. Cham: Palgrave Macmillan, 2016, p. 107–131.
- Drėmaitė, Marija; Antanavičiūtė, Rasa. *Neįgyvendintas Vilnius: [Vilniaus muziejaus parodos „Neįgyvendinti XX amžiaus Vilniaus projektai“ knyga]*. Vilnius: Lapas: Vilniaus muziejus, 2021.
- Drėmaitė, Marija. Kritinės praktikos sovietinės Lietuvos architektūroje. In: *Maištaujantis oportunizmas* / sudarytojos Viktorija Šiaulytė, Marija Drėmaitė. Architektūros [leidinių] fondas. 2014. Prieiga per internetą: <https://leidiniu.archfondas.lt/alf-04/marija-dremaite-kritines-praktikos-sovietines-lietuvos-architekturoje> [žiūrėta 2024-04-24].
- Fantastic Architecture* / Eds. Wolf Vostell, Dick Higgins. New York: Something Else Press, 1969.
- Grunskis, Tomas. Kai kurie eksperimentinės architektūros tipologinės raidos ypatumai. *Urbanistika ir architektūra / Town Planning and Architecture*, 2011, t. 35, Nr. 2, p. 159–168. <https://doi.org/10.3846/tpa.2011.18>
- Gudelytė-Račienė, Indrė. *Neįgyvendintų projektų reikšmė Lietuvos architektūroje: [daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, menotyra (03H), vadovai prof. dr. Rimantas Buivydas, prof. dr. Almantas Liudas Samalavičius]*. Vilnius: VGTU leidykla „Technika“, 2018. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.vilniustech.lt/handle/123456789/110522> [žiūrėta 2024-04-24].
- Hrůza, Jiří. *Města utopistů*. Praha: Československý spisovatel, 1967.
- Jacobs, Jane. *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books, 1961.
- Jacobsová, Jane. *Smrt a život amerických velkoměst* / přeložil Jana Solperová. Praha: Odeon, 1975.
- Jankevičiūtė, Giedrė. M. Navako cinkografija. *Pergalė*, 1986, Nr. 7, p. 184–185.
- Jonas Kazimieras Vilčinskis. *Vilniaus albumas = Jan Kazimierz Wilczyński. The Vilnius Album* / leidinio sudarytoja ir tekstų autorė Diana Streikuvienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2021.
- Jurėnaitė, Raminta. Mindaugo Navako kūryba – tarp pastovumo ir akcionizmo. *Dailė*, 2000, Nr. 1, p. 38–41.
- Kantor, Tadeusz. Przedmiot biedny. In: Kantor, Tadeusz. *Pisma. Tom 2: Teatr śmierci: teksty z lat 1975–1984* / wybór i opracowanie Krzysztof Pleśniarowicz. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Kraków: Ośrodek Dokumentacji Sztuki Tadeusza Kantora „Cricoteka”, 2004, p. 410–425.
- Kicová, Monika. *Architektúra skupiny VAL: [magisterská diplomová práce, vedoucí Prof. Dr. J. Kroupa]*. Brno: Masarykova univerzita, 2019.
- Knížák, Milan. *Akce: po kterých zbyla alespoň nějaká dokumentace 1962–1995*. Praha: Gallery, 2000.

- Kreivytė, Laima. Plastinės raiškos alternatyvų paieškos. In: *Skulptūra 1975–1990* / sudarė Giedrė Jankevičiūtė, Elona Lubytė. Vilnius: Aidai, 1997, p. 32–36.
- Kreivytė, Laima. Reikmeniškos Mindaugo Navako skulptūros. *7 meno dienos*, 1995 m. rugpjūčio 4 d., p. 9.
- Kučinskas, Romualdas. *Architektūrinė utopija Lietuvoje: tarp formos ir turinio*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2021.
- Kurg, Andres. Alongside Architecture: Critical Architects in Tallin and Moscow in the Late Socialist Period. In: *Tallinna arhitektuuribiennaal 2013: Taaskasutades nõukogude ruumipärandit / Talinn Architecture Biennale 2013: Recycling Socialism* / Eds. Kadri Klementi, Aet Ader, Karin Tõugu, Kaidi Õis. Tallinn: Eesti Arhitektuurikeskus, 2013, p. 17–23.
- Kurg, Andres; Laanemets, Mari. *Forecast and Fantasy: Architecture without Borders, 1960s to 1980s*. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2023.
- Lapin, Leonhard. The 'Romanticism' of Wastelands. *Maja*, 2021, No. 105: Maastikuarhitektuur / Landscape Architecture / Eds. Kaja Pae, Anna-Liisa Unt, Merle Karro-Kalberg, Karin Bachmann. Prieiga per internetą: <https://ajakirimaja.ee/en/leonhard-lapin-the-romanticism-of-wastelands/> [žiūrėta 2024-04-06].
- Leonardas Vaitys: architektūra / įvado autorius Jonas Minkevičius. Vilnius: Artseria, 2003.
- Levente, Borenich. Megmozgató vagy csak felforgató? És kinek? Kádár-kocka. Felforgató művészi reakciók (1973–1977). Birkás Ákos & Rajk László kiállítása – Reflexió. *Artmagazin*, január 26, 2023. Prieiga per internetą: https://www.artmagazin.hu/articles/cikk/megmozgato_vagy_csak_felforgato_es_kinek [žiūrėta 2024-04-06].
- Linartas, Darius. Sovietinio laikotarpio architektūros konkursų raidos apžvalga. *Urbanistika ir architektūra / Town Planning and Architecture*, 2009, t. 33, Nr. 1, p. 39–47. <https://doi.org/10.3846/1392-1630.2009.33.39-47>
- Lubytė, Elona. Didžiosios vizijos paribiai. *Krantai*, 2000, Nr. 2, p. 10–17.
- Lubytė, Elona. Mindaugas Navakas. Vilniaus sąsiuvinis I. I–XII. In: *Nacionalinė dailės galerija. Rinkiniai kūriniai = National Gallery of Art. Highlights*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, 2021, p. 124–125.
- Lubytė, Elona. Tyliojo modernizmo herojus naujų sovietmečio tyrimų šviesoje: socialinis skulptoriaus Vlado Vil-džiūno portretas. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2019, t. 95: Ar buvo tylusis modernizmas Lietuvoje? = Was There a Quiet Modernism in Lithuania? / sudarytoja Elona Lubytė, p. 131–170. Taip pat prieiga per internetą: https://leidykla.vda.lt/Files/file/Acta_95_/Acta_95_06_Lubyte_1_.pdf [žiūrėta 2024-04-06].
- Máté, Tamáska. Kockaházat a skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. *Múltunk*, 2008, S. 3, p. 98–108. Taip pat prieiga per internetą: <https://real.mtak.hu/139426/1/tamaskam08-3.pdf> [žiūrėta 2024-04-06].
- Mindaugas Navakas. *Po dešimties metų = Mindaugas Navakas. Ten Years After* / sudarė Elona Lubytė, Mindaugas Navakas. Vilnius: Tarptautinės dailės kritikų asociacijos (AICA) Lietuvos sekcija, 2002.
- Mindaugas Navakas. Pasikalbėjimas su Linu Jablonskiu. In: *72 lietuvių dailininkai – apie dailę* / sudarytojas Alfonsas Andriuškevičius. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1998, p. 208–212.
- Mindaugas Navakas: *šlovė buvo ranka pasiekama = Mindaugas Navakas: Glory Was at the Fingertips* / sudarytoja Elona Lubytė. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2015.
- Moravčíková, Henrieta. Monumentality in Slovak Architecture of the 1960s and 1970s: Authoritarian, National, Freat and Abstract. *The Journal of Architecture*, 2009, Vol. 14, No. 1, p. 45–65. <https://doi.org/10.1080/13602360802705205>
- Morganová, Pavlína. *Czech Action Art: Happenings, Actions, Events, Land Art, Body Art and Performance Art Behind the Iron Curtain*. Prague: Karolinum Press, 2014.
- Morganová, Pavlína. *Jiří Kovanda*. [nepublikuotas rankraštis, 2010].
- Mulevičiūtė, Jolita. Jonas Kazimieras Vilčinskis. Vilniaus albumas = Jan Kazimierz Wilczyński. The Vilnius Album, 2021. *Archivum Lithuanicum*, 2022, Nr. 24, p. 399–406. <https://doi.org/10.33918/26692449-24014>
- Nábělek, Kamil. Dům vidlička. *Artlist – Centrum pro současné umění Praha*, 1996. Prieiga per internetą: <https://www.artlist.cz/dila/dum-vidlicka-3049> [žiūrėta 2024-04-03].
- Nábělek, Kamil. Milan Knížak. *Artlist – Centrum pro současné umění Praha, s.a.* Prieiga per internetą: <https://www.artlist.cz/milan-knizak-526/> [žiūrėta 2024-03-16].

- Nuijsink, Cathelijne. Negotiating Comfort in the Metropolis: Peter Cook, Toyō Itō, and the *Shinkenchiku* Residential Design Competition, 1977 and 1988. *ABE Journal*, 2021, No. 18. <https://doi.org/10.4000/abe.10444>
- Panoramiczny Happening Morski / katalog, układ T. Kantor, red. H. Ptaszkowska, oprac. graficzne Z. Targowski, tłum. na język angielski P. Graf, zdjęcia E. Kossakowski. Koszalińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, 1967.
- Petrulis, Vaidas. Epocha ir architektūra: politiniai-ideologiniai kontekstai. In: Drėmaitė, Marija; Petrulis, Vaidas; Tutlytė, Jūratė. *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012, p. 20–50.
- Pospiszyl, Tomáš. *Srovnávací studie*. Praha: Agite / Fra, 2005.
- Ragon, Michel. *Kde budeme žít zítra?* / přeložila Vera Smetanová. Praha: Mladá fronta, 1967.
- Rajk, László. *5 Projects / Terv / Projets* [savilaidinis katalogas, 1977].
- Rytų ir Vidurio Europos miestų kaita: architektūriniai, kultūriniai ir socialiniai aspektai = *Urban Change in Eastern and Central Europe: Social, Cultural and Architectural Transformations* / sudarytojai Nerijus Milerius, Ūla Tornau, Vilijus Dranseika. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
- Roubal, Petr. Krize urbanistické moderny v socialismu. Příklad plánování Prahy od šedesátých do osmdesátých let 20. století. *Soudobé dějiny*, 2017, Roč. 24, Č. 3, p. 335–360. <https://doi.org/10.51134/sod.2017.017>
- Soós, Andrea. A város az a világ, amit az ember maga számára épít – Rajk László „5 terv” című projektjéről. *Epiteszforum*, március 10, 2022. Prieiga per internetą: <https://epiteszforum.hu/print/a-varos-az-a-vilag-amit-az-ember-maga-szamara-epit--rajk-laszlo-5-terv-cimu-projektjerol> [žiūrėta 2024-04-06].
- Šapoka, Kęstutis. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos parodos „Chameleono spalvos“ koncepcija: Lietuvos sovietinė fotografija kaip 1978–1982 m. ideologinės tikrovės konstruktai. *Aktualu Rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 1, Nr. 20, p. 74–92. <https://doi.org/10.51740/RT.1.20>
- Šapoka, Kęstutis. Miestas eina per laiką. *Tarp knygų*, 2023, Nr. 4 (balandis), p. 26–28.
- Šmejkal, František. Kosmické vejce: příspěvek k problému archetypální symboliky. *Umění*, 1975, Roč. 23, Č. 3, p. 226–258.
- Trakšelytė, Aušra. *Įvietintas vaizduojamasis menas: teorinis diskursas ir raiška Lietuvos šiuolaikiniam mene: [daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, menotyra (03 H), vadovė doc. dr. Lolita Jablonskienė]*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2012. Taip pat prieiga per internetą: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:2031403/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2024-04-06].
- Tylusis modernizmas Lietuvoje, 1962–1982 = *Quiet Modernism in Lithuania, 1962–1982* / sudarytoja Elona Lubyte. Vilnius: Tyto alba, 1997.
- Venclova, Tomas. Vilnius kaip nostalgijos objektas. In: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas* / sudarytojai Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorij Potasenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 169–187.
- Veselý, Dalibor. Doslov. In: Ragon, Michel. *Kde budeme žít zítra?* / přeložila Vera Smetanová. Praha: Mladá fronta, 1967, p. 159–171.
- Vilniaus albumas: iš Jono Kazimiero Vilčinskio leidinių* / sudarė Zofija Budrytė. Vilnius: Vaga, 1987.
- Virág, Molnár. *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*. London and New York: Routledge, 2013.
- Vyšniūnas, Algis. Mirę projektai: Kauno autobusų stotis. *Archiforma*, 1997, Nr. 3, p. 104–106.
- Žym žymas, arba Ramūno Paniulaičio avangardas: [pokalbis su R. Paniulaičio draugu fotografu Gintaru Zinkevičiumi / kalbėjosi Kęstutis Šapoka]. *Literatūra ir menas*, 2016 m. gruodžio 2 d., Nr. 44 (3592), p. 4–6.
- Рагон, Мишель. *Города будущего*. Москва: Издательство «Мир», 1969.
- Рагон, Мишель. *О современной архитектуре*. Москва: Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1963.